

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
Факультет педагогіки, психології та соціальної роботи
Кафедра педагогіки та соціальної роботи

**РОЗЛУЧЕННЯ В СІМ'Ї ЯК ФАКТОР СОЦІАЛЬНОЇ ДЕЗАДАПТАЦІЇ
ДИТИНИ**

Дипломна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Студентки VI курсу 614 групи
Спеціальності 231 «Соціальна робота»
Вавренчук Юлії Володимирівни

Керівник: кандидат педагогічних наук,
доцент, Мудрий Ярослав Сергійович

До захисту допущено:

Протокол засідання кафедри № 4

від «23» листопада 2021 р.

завідувач кафедри _____ Людмила Тимчук

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 РОЗЛУЧЕННЯ ЯК РЕЗУЛЬТАТ КРИЗИ РОЗВИТКУ СІМ'Ї.....	6
1.1 Розлучення, його причини та наслідки	6
1.2 Вплив розлучення на особистість дітей	20
Висновки до I розділу	32
РОЗДІЛ 2 ПІДЛІТКОВА ДЕЗАДАПТАЦІЯ, ЯК НАСЛІДОК РОЗЛУЧЕННЯ БАТЬКІВ.....	33
2.1 Соціальна дезадаптація підлітків із розлучених сімей.....	33
2.2 Дослідження рівня соціальної дезадаптації підлітків із розлучених сімей (на базі ДНЗ «Ковельський центр професійно-технічної освіти»).....	38
Висновки до II розділу	49
ВИСНОВКИ	50
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	52
ДОДАТКИ	58

АНОТАЦІЯ

Вавренчук Ю.В. Розлучення в сім'ї як фактор соціальної дезадаптації дитини. – Дипломна робота. Рівень вищої освіти – другий (магістерський). На правах рукопису.

Дипломна робота присвячена дослідженню соціальної дезадаптації підлітків із розлучених сімей на базі (на базі ДНЗ «Ковельський центр професійно-технічної освіти»).

Актуальність дослідження зумовлена тим, що розлучення сім'ї є актуальною проблемою сучасного суспільства. Наразі спостерігається високий рівень кількості розлучень, відповідно велика кількість дітей, які виховуються в неповних сім'ях.

У першому розділі «Розлучення як результат кризи розвитку сім'ї» розглядається сутність поняття «розлучення», його причини і наслідки. Окрему увагу приділено впливу розлучення на особистість дітей.

Другий розділ «Підліткова дезадаптація, як наслідок розлучення батьків (на прикладі ДНЗ «Ковельський центр професійно-технічної освіти») присвячено дослідженню рівня соціальної дезадаптованості підлітків з розлучених сімей. Було використано тест-опитувальник «Методика визначення особистісної адаптованості учнів» (А.В. Фурман) та методика «Сімейна соціограма» (Е.Г. Ейдемільер). В анкетуванні взяли участь 64 підлітки (32 учні з розлучених сімей і 32 учні з повних сімей), а отримані дані підтвердили існування соціально-психологічної дезадаптації у дітей з розлучених сімей.

Ключові слова: розлучення, наслідки кризи в сім'ї, дезадаптація, соціально дезадаптовані підлітки.

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Розлучення сім'ї є актуальною проблемою сучасного суспільства. Наразі спостерігається високий рівень кількості розлучень, відповідно велика кількість дітей, які виховуються в неповних сім'ях. Дослідники відзначають, що наслідки розлучення будуть відображатися на особливостях особистісного розвитку дитини, її емоційному самопочутті, самооцінці, ставленні до оточуючих людей, викликаючи такі складні наслідки: депресивні стани, неврози, різноманітні негативні зміни у поведінці.

В сучасному суспільстві розлучення стало масовим явищем, а в процесі свого розвитку змінювалось і ставлення суспільства до розлучення. Сприйняття розлучення громадською думкою на певному етапі відрізнялося і мало різні характеристики. Тобто, було і лояльне ставлення, і негативне. Характер таких ознак визначали соціальні, культурні, релігійні, національні риси конкретного суспільства, групи, класу.

Розлучення це фактор, який має сильний вплив на дитину, на процеси виховання і соціалізації. Це комплекс характеристик, що мають певні ознаки в даний критичний період, а також чинники, які здатні погіршити самопочуття дитини в соціумі. Високий рівень розірваних шлюбів, а значить, і дітей в розлучених сім'ях в Україні перехрещується з процесами, що супроводжують економічний крах (безробіття, соціально-правову незахищеність, бідність та ін.), у зв'язку з чим, проблеми, спричинені розлученням, сприймаються гостріше.

Вивчення психолого-педагогічної та наукової літератури з проблеми адаптації дитини в сім'ях після розлучення доводить те, що сім'я є дуже важливим елементом розвитку і формування дитини як особистості. Родина може виступати в ролі як і негативного, так і як позитивного чинника розвитку. Позитивний вплив на розвиток полягає в тому, що лише в атмосфері сімейного виховання може сформуватись повноцінна дитина, адаптована до соціального

середовища. Та разом з тим, жоден другий соціальний інститут потенційно не здатен завдати такої шкоди психологічному розвитку дитини, наскільки це здатна зробити родина.

Розірвання сімейних зв'язків має негативне значення для підростаючого покоління, що знаходить своє відображення у процесі оволодіння певною системою знань, цінностей, норм, які допомагають йому бути повноправним членом суспільства.

Дослідження причин та наслідків розлучення відображені у працях Д. Беккер, Ш. Блайо, А. Волков, К. Девас, С. Захарова, О. Синельникова, П. Фести, а серед українських дослідників це такі відомі вчені, як Ю. Корчак-Чепурківський, А. Хоменко, Л.Чуйко. Висвітлення проблеми соціальної адаптації знайшло відображення у працях Т. Азарової, Н. Альшиної, М. Антропової, М. Битянової, Ю. Волошкової, О. Власової, М.Галагузова, В. Гурова, Б. Єрасова, А. Коваленко, С. Козлової, М. Кольцової, Л. Корель, М. Корнєв, А. Кравченко, Л. Мардахаєва, В. Маркова, А. Мудрик, Л. Селюкова та ін.

Безумовно, при розлученні страждають діти. Тому, що для них це фактор потенційної дезадаптації, психолого-педагогічних, соціально-правових проблем, побутових і матеріальних незручностей. На жаль, сімейно-демографічна політика нашої держави не досконала. В соціальній практиці концепція захисту дітей в ситуації розлучення також практично не застосовується. Мало використовується комплексний і системний підхід для вирішення проблем дітей з розлучених сімей, для мінімізації деструктивних наслідків розлучень. Актуальність даної проблеми змушує нас до пошуку шляхів оптимізації процесу адаптації дітей в рамках самої сім'ї, що розпалася, тобто профілактика і компенсація негативних наслідків батьківського розлучення для дитини.

Мета дипломної роботи – розкрити та обґрунтувати вплив розлучення на процес соціальної дезадаптації дітей підліткового віку.

Об'єкт дослідження – розлучення, та його вплив на особистість.

Предмет дослідження – соціальна дезадаптація підлітків із розлучених сімей.

Враховуючи мету, об'єкт та предмет дослідження дипломної роботи, нами були сформовані такі **завдання дослідження**:

1. Вияснити причини та наслідки розлучень.
2. Розкрити вплив розлучення на особистість дітей.
3. Визначити, як розлучення батьків впливає на процес підліткової адаптації.
4. Дослідити рівень соціальної дезадаптації підлітків із розлучених сімей (на базі ДНЗ «Ковельський центр професійно-технічної освіти»).

У процесі написання дипломної роботи ми застосовували такі **методи дослідження**: теоретичне вивчення наукової літератури по темі дослідження, з метою відбору, аналізу та формування досліджуваного матеріалу, порівняння, систематизація, зіставлення здобутих відомостей та результатів дослідження, статистична обробка підсумків експерименту.

Теоретичне значення роботи полягає у характеристиці та висвітленні актуальності даної проблеми розлучень, аналізі основних причин та наслідків розлучення, дослідженні впливу розлучення батьків на процес адаптації дітей підліткового віку.

Практичне значення роботи полягає в тому, що напрацьовані матеріали даної дипломної роботи можуть використовуватись в діяльності психологічної служби навчального закладу, роботі соціального педагога.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дослідження висвітлювалися у виступі на Буковинському освітньому форумі «Нова українська школа: діалог сучасності з історією» з нагоди 165-річчя з дня народження Омеляна Поповича (12 жовтня 2021, м. Чернівці).

Структура роботи. Магістерська робота сформована зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, загального висновку, списку використаних джерел, додатків. Загальний об'єм роботи – 62 сторінки. Основний текст – 46 сторінок.

РОЗДІЛ І

РОЗЛУЧЕННЯ ЯК РЕЗУЛЬТАТ КРИЗИ РОЗВИТКУ СІМ'Ї

1.1 Розлучення, його причини та наслідки

Розлучення – це фактично закінчення виконання певних соціальних функцій. Це наслідок модернізації соціально-економічного життя теперішнього суспільства на засадах свободи особистості, гендерної рівності, емансипації, соціального захисту в обставинах існуючого режиму відродження населення, невеликої народжуваності та збільшення тривалості життя. Слід зазначити, що існує протиріччя між нинішньою нестабільністю шлюбу і потребою суспільства в комфортній соціалізації підростаючого покоління, негативний вплив якої найбільш актуальний у країнах з низьким рівнем економічної та соціальної безпеки, зокрема в Україні також.

Варто розуміти, що завершення сімейних відносин – це не звичайна зміна статусу людини, вона змінює все його життя – соціальне, сексуальне, економічне. Тому це явище відіграє для суспільства негативну роль, беззаперечно. Для змін цієї ситуації в кращу сторону, підростаючому поколінню потрібно прививати етичні основи сім'ї та моральні цінності.

Розлучення є одним із процесів розвитку подій у шлюбно-сімейній сфері, саме тому його вивченню присвячувало свою увагу так багато вчених – А. Волков, С. Захаров, О. Синельников, Д. Беккер, П. Фести, Ш. Блайо, К. Девас, а серед українських науковців такі знамениті вчені: Ю. Корчак-Чепурківський, А. Хоменко, Л. Чуйко. Оцінка причин зростання розлучень викликає різні гострі дискусії. Певна частина дослідників (О. Синельников, А. Антонов та ін.) дотримуються думки, що це прояв системної кризи сімейного інституту [46, с.130-146], другі вчені вважають це проявом демографічної модернізації, певним «атрибутом» сучасного сімейного союзу (С. Захаров, С. Голод) [15, с.272].

Сьогодні в нашій державі склалася не проста демографічна ситуація. Їй притаманні кризові ознаки, що є дуже важливим для шлюбу та сім'ї загалом. Це високий рівень розлучень, зменшення кількості зареєстрованих шлюбів, зниження народжуваності, тощо. Звісно, відносини в шлюбі між подружжям особисті та суто індивідуальні, та разом з тим вони мають і загальносуспільне значення для нашої держави. В Україні вагомим питанням залишається саме кількість розлучень. Ми впевнено можемо стверджувати, що суспільство і держава в цілому, зацікавлені в тому, щоб розірвань шлюбів було менше, і гармонійно розвивалися шлюбно-сімейні відносини. У будь-якому випадку розлучення це негативний досвід для сім'ї. І наразі це основний спосіб вирішення конфліктних ситуацій та непорозумінь між подружжям.

Причинами такої кількості розлучень в більшості випадках стало знецінення морально-етичних основ сім'ї, подружніх взаємовідносин, тощо. Звичайно, причини для розлучення є набагато глибшими, і статистика нам це доводить невтішними цифрами.

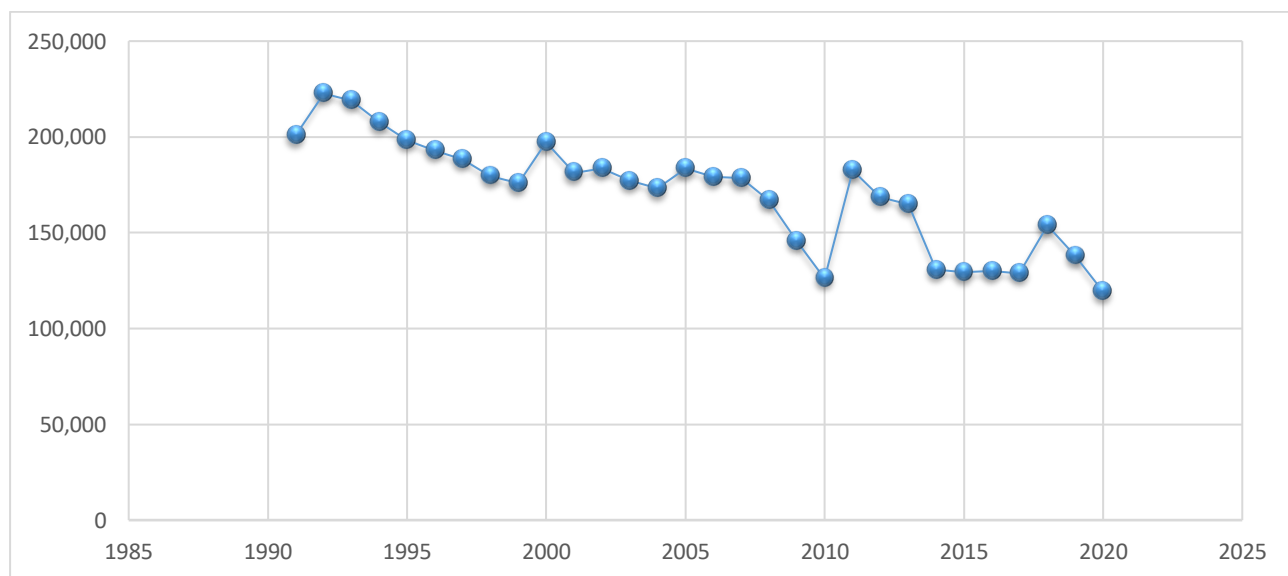

Рис.1.1. Кількість розлучень в Україні за 1991-2020 роки [39].

У перші роки незалежності України – рівень розлучень підвищився (Рис.1.1) сягнувши пікових позначок у 1992–1993 рр., це було обумовлено загостренням проблем сім'ї, розгубленістю населення в умовах кризи, яка була в той час в

нашій державі. У наступні роки, ми можемо спостерігати тенденцію до зниження кількості розлучень, хоч річні коливання все ж присутні: після зростання показників у 2000 році, у 2001–2004 роках вони пішли на спад, у 2005 р. загальні показники розірвань шлюбу знову підвищились, і становили 183 455, у 2006-2007рр. показники трималися на позначці 179 123-178 364, а з 2008р. пішли на спад. В загальному – спостерігаємо позитивну динаміку зниження кількості розлучень. В середині 2010 року була змінена процедура реєстрації розлучень згідно Закону України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» датована 1 липня 2010 р. № 2398-VI, саме тому коректні дані за цей рік відсутні. У 2011 р. кількість розлучень збільшилась, це певною мірою може бути через оформлення розлучень, які фактично були проведені у попередньому році. У 2012 р. – 168 508, 2013 р. – 164 939. Починаючи з 2014 р.-130 673, 2015р.-129 373, 2016р.-129 997, 2017р.- 128 734, 2018р.-153 949, 2019р.-138 005, 2020р.-119 253 – це дані без врахування тимчасово окупованих територій Автономної Республіки Крим та м. Севастополя, частини територій Донецької та Луганської областей. Поступове зниження рівня розлучень обумовлено певними факторами. Поширення в Україні шлюбного партнерства, яке не реєструється – найвагоміше з них. У більшості випадків це випробувальний період у стосунках, який дозволяє перевірити, готовність партнерів до створення сім'ї.

Проблема розлучення знаходиться в тісному зв'язку із відносинами в сім'ї: нова сімейна модель – породжує нову форму розриву таких відносин. Якщо в традиційному шлюбі розлучення вважають розірванням відносин як в юридичному, економічному так і в психологічному аспекті, наслідком якого є реорганізація життя подружжя, то сучасні форми сімейних відносин допускають, що і після завершення психологічні складові наслідків розлучення зберігаються, інколи виходячи на перший план [35, с.36-38; с.48-50].

Відомий соціолог Н. М. Римашевська вважає, що питання розлучення в сім'ї набуває надзвичайно серйозного значення, в переломний момент життя суспільства, і є гострим переживанням в житті людини, яке не має

одномоментного характеру, а розвивається протягом відносно тривалого часу [42, с. 128].

Дослідники виділяють такі причини розлучень:

- зміцнення економічної самостійності і соціальної рівноправності жінки;
- орієнтація при створенні сім'ї на особисте щастя, перш за все на взаємну подружню любов, підвищені вимоги до партнера, вибраного по любові;
- недостатньо розвинене почуття обов'язку у одного з партнерів;
- руйнування сім'ї у разі, коли любов приноситься в жертву випадкового зв'язку [17].

На думку вітчизняних соціологів, основні умови, що призводять до розлучення: індустріалізація країни, урбанізація способу життя, міграція населення, емансипація жінок. Такі чинники понижають рівень соціального контролю, в певній мірі роблять життя людей анонімним, у них знижуються відчуття відповідальності, взаємної турботи, поваги та прихильності один до одного. Та це лише основа: бо кожне розлучення має свої власні основні і другорядні мотиви та причини [41].

Найчастіше виділяються наступні мотиви розлучень: відсутність спільних інтересів та поглядів (у тому числі і релігійні протиріччя), несумісність (невідповідність) характерів, відсутність подружньої вірності, сексуальна незадоволеність, притуплення любовних відчуттів, відсутність поваги один до одного, несерйозне відношення до сімейних обов'язків, нехороші відносини з батьками (періодичні повчання батьків і втручання інших родичів), алкоголізм (пияцтво) чоловіка чи жінки, потреба у нормальних житлових умовах.

Американський психолог Маслоу пропонує нам діалектичний зразок процесу розлучення, що містить сім стадій і відповідні їм терапевтичні форми допомоги учасникам цього процесу.

«Емоційне розлучення». Руйнування ілюзій в подружньому житті, відчуження подружжя, суперечки, відчуття незадоволеності, страх і відчай, спроби контролювати партнера, прагнення оминати проблему. На цьому етапі вдала участь в груповій терапії чи спільна терапія чоловіка і дружини.

Період роздумів і розпачу перед розлученням. Період характеризується злістю і страхом, болем і відчаєм, суперечністю відчуттів і вчинків, часто шоком, відчуттям пустки і безладдя. На когнітивно-поведінковому рівні характеризується запереченням існуючої ситуації, змінами фізичними і емоційними. Вчиняються спроби зробити так, щоб налагодити відносини, любов повернути, одержати допомогу від друзів, членів сім'ї, церкви. На цьому етапі підійде подружня терапія чи варіант групової терапії.

Юридичне розлучення. Відбувається оформлення розірвання відносин на формальному рівні. Цей етап пов'язаний не тільки з судочинством, але і з участю певних осіб в сімейних відносинах партнерів. На емоційному рівні дружини або один з них можуть випробовувати депресію, відособлення, а поведінка супроводжується суперечками, спробами самогубства, загрозами, прагненням до переговорів. Терапевтичне втручання може бути корисне як для всієї сім'ї, так і для кожного індивідуально.

Під час розлучення і періоду правових суперечок залишений чоловік відчуває жаль до себе, безпорадність, відчуття відчаю і злості. Своєчасна консультація адвоката або посередника, як яке може виступати і соціальний працівник, допомагає сім'ї зберегти свої майнові і соціальні права (привілеї). На цьому етапі розлучення психологічної допомоги особливо потребують діти.

Економічне розлучення може викликати у кого-небудь з подружжя сум'яття, печаль або несамовитий гнів. Терапевтичний супровід може містити груповий характер — для дітей, та індивідуальний для дорослих.

Встановлення балансу між правом на опіку і батьківськими обов'язками. Чоловіки переживають самоту, полегшення, шукають розради у друзів і близьких. Жінки змушені повернутися на роботу, переживаючи почуття нового і страх не справитися з проблемами.

Час самообстеження та повернення після розлучення до рівноваги. Характерна проблема цього періоду — самота і суперечливі відчуття, його супроводжуючі: печаль, жаль, нерішучість, оптимізм, цікавість, збудження. Поведінка стає більш спрямована: починається пошук нових друзів, з'являється

активність, стабілізуються новий образ життя і формуються нові обов'язки для всіх членів сім'ї, змінюється розпорядок дня для дітей. В цей період є можливість індивідуальної терапії для дорослих членів родини та для дітей, для самотніх- групова терапія.

Психологічне розлучення. Це довіра до себе, самоцінність, готовність до дій, енергійність, незалежність і автономія (на емоційному рівні). Синтез нової ідентичності і завершення психологічного розлучення; пошук нових стосунків та готовність до тривалих відносин (на когнітивно-поведінковому рівні). Допомога існує як вид сімейної, дитячо-батьківської, групової терапії для дорослих та дітей з такої родині [12].

Розлучення породжує безліч проблем, як усвідомлюваних так і неусвідомлюваних. Розлучення – серйозне випробування для обох партнерів, воно є причиною душевних травм, душевних потрясінь і втрачання важливих орієнтирів у житті.

Пізніше, після розлучення, перед колишнім подружжям, постає проблема самотності, необхідність адаптуватися до нового соціального стану. Вони перебувають в пошуку знайомств і нових форм контакту з людьми. Певне серйозне значення набуває й фінансове положення.

Часто розлучення спричиняє зниження рівня життя матері і дитини, і навпаки підвищення рівня достатку батька. Одинокa жінка з дітьми часто має виконувати роль не тільки матері, але й батька, оскільки тепер змушена розв'язувати всі сімейні проблеми самостійно, вона стає переобтяженою різними родинними справами та невирішеними питаннями.

Продовження контактів між колишнім подружжям може завдавати болісні переживання обом. Але буває й так, що допомога колишньої дружини чи чоловіка дуже потрібна. Коли колишнє подружжя не в може успішно пройти перехідний період свого життя, їм потрібно звернутися за допомогою до фахівця. Адже, як уже було сказано вище, від їхнього вміння пристосуватися до нових обставин залежить також адаптація їхніх дітей.

Різними обставинами може бути ускладнена ситуація після розлучення. За певний період сумісного проживання, майже в кожній родині сформовуються свої традиції, обряди і звички в побуті. Усе це потрібно будувати заново, щоб уникнути непередбачуваних ситуацій.

Важливим є той факт, що будуватися відносини між колишнім подружжям, повинні так, щоб діти відчували себе максимально благополучно. Варто зауважити, що якщо до сімейних обов'язків залучати дітей (грошових, майнових та інших питань) то тут важливо взаємно це узгодити. Включати чи не включати колишнього члена подружжя в нове життя- це питання з яким пов'язані різні проблеми з приводу відвідування дітей та виплачуванням на них аліментів. Розв'язання такої ситуації залежить від того, на якому етапі перебуває після розлучення спілкування між колишнім подружжям. Якщо між ними ще зберіглася напруга, то важко ухвалити правильне рішення.

Потрібно зауважити, що емоції шлюбно-розлучного періоду змінюються - від депресії до почуття довгоочікуваного звільнення. Переживання ж дитини можуть також відображатися по різному - млява депресія, апатії або сильний негативний настрій чи демонстрація незгоди з точкою зору батьків. Ці симптоми можуть бути причиною певних образ чи наслідуванні думки когось з батьків, чи по причинні проживання не з тим із батьків, з ким би вони хотіли.

Труднощі, що очікують на подружжя у зв'язку з розлученням, певною мірою залежать від вікової категорії дітей у їхній сім'ї. Якщо діти ще досить маленькі (до двох- трьох років), обставини минулого життя, напевно, не матимуть на них такого сильного впливу, як на доросліших дітей.

Діти у віці 3,5-6 років дуже травматично переносять розлучення батьків, вони не можуть зрозуміти, що саме відбувається в сім'ї, і часто обвинувачують в цьому себе. Після трьох років дитина є дуже сензитивна до оцінки дій дорослого, його відношення в ставленні до себе, до емоційного зв'язку.

Тому діти дошкільного віку сприймають негативно розпад сім'ї і страждають від цього. Головне у цьому віці наявність у дитини важливого для

неї відчуття довіри. Широкий емоційний аспект приводить до розширення діапазону реакції на розлучення в родині. Має місце диференціація від батьків.

Для дитини-дошкільника розлучення батьків – це руйнування його світогляду, звичного спілкування із батьками, потреба у прихильності батька та матері. Переживаючи конфліктну сімейну ситуацію, дитина випробовує сильну депривацію. Саме така ситуація сприймається дитиною, як вчинок зі сторони як одного, так і іншого батька, що ніби відкидає її.

Дитина віком 6-10 років, батьки якої розлучаються, здатна відчувати до них злість, проявляти агресію й образи. У дітей 10-13 річного віку часто присутня реакція занедбаності та сильної злості на всіх навколо. Діти 13-17 років сприймають розлучення не менш гостро ніж інші діти. На такий процес вони реагують відмовою вірити в те, що трапилося і дитина не усвідомлює всієї глибини сімейних проблем.

Дорослі діти можуть і не відчутти особливого впливу розлучення батьків та бути до нього байдужими.

Потрібно, щоб дитина розуміли, що люди всі різні й, вступаючи у взаємини один з одним, чи розриваючи їх, вони інколи не можуть між собою домовитися про всі нюанси. Та це не означає, що вони погані. Дитина має розуміти і відчувати що її, як і раніше, люблять її батьки. Важливо зберегти для дитини можливість відчувати себе особистістю, створити умови, при яких стосунки як і з матір'ю, так і з батьком не зміняться, і будуть комфортними.

У разі, якщо обоє батьків виявляться мудрими та терплячими людьми, то вони разом можуть організувати все так, щоб їхні діти відчували розлучення в сім'ї з мінімальними наслідками. Час і бажання батьків тут украй важливі для всіх членів родини. Психологічно процес розлучення триває довго.

Взагалі люди можуть по-різному переживати розлучення своєї сім'ї. За спостереженнями вітчизняних та зарубіжних соціологів, поширеними наслідками розлучень є висока ймовірність нервових стресів, зниження трудової активності, психічні розлади. Стає слабшим вплив батьків на виховання дітей, і

предметом серйозних конфліктів між подружжям, яке розлучається, можуть бути діти, і найчастіше такі конфлікти мають продовження протягом багатьох років.

Водночас, як цілком негативне явище, розлучення також не можна розглядати, оскільки можливість розірвання шлюбу – один із способів гарантування соціальної справедливості в шлюбно-сімейних відносинах, шлях збереження їх моральних підвалин [10].

Соціальні наслідки розлучень для батьків:

1) Низька народжуваність (можливість дітонародження у жінок, які розлучилися стають низькими, і це негативно може впливати на процес відтворення населення)

2) Зростає чисельність сімей, які є неповними, де дитина виховується одним із батьків.

3) Із зростанням кількості розлучень зросло число людей, які не бажають після розлучення вступати у повторний шлюб.

4) Розлучення важко позначається на моральному стані дітей

5) Після розлучення людина починає вести себе в протиріччі з загальноприйнятими нормами, намагаючись угамувати своє горе в пияцтво або компенсувати втрату сім'ї збільшенням частоти сексуальних контактів.

6) Зниження трудової активності.

7) Висока ймовірність нервових стресів, психічних розладів.

Психологічні наслідки для батьків після розлучення – це зміна чуттєвого, емоційного стану, поведінкової реакції. І як правило вони проходять такі психологічні стадії:

Неприйняття розлучення – характерна сильним небажанням однієї зі сторін приймати позицію неминучості розлучення. Присутність надії, що все скоро стане на свої місця і сімейне життя налагодиться.

Заперечення – стадія, коли одна зі сторін не хоче давати свободу дій іншій стороні після розлучення, тут присутні погрози, шантаж, маніпулювання дітьми. У певних випадках присутні суїцидальні настрої. Також у сторін відсутне

усвідомлення, що розлучення має непрості наслідки і однозначно призводить до зміни звичного для них життя.

Озлобленість – емоційне виснаження, яке провокує бажання помститися, зробити шкоду другій стороні. Тут також можуть бути присутні маніпуляції з дітьми, заборонене спілкування.

Переговори – на цьому етапі одна або обидві сторони разом стараються домогтися примирення методом переговорів, причиною для яких можуть бути проблеми, які поодиночі подолати важко: погіршення здоров'я (реальне або вигадане), вагітність (найчастіше уявна), невирішенні питання у дітей або інших когось з близьких родичів.

Пригнічення – стадія коли утримати партнера за будь-яку ціну не вдалося, активні дії припинилися, наступила емоційна пригніченість, депресія, заниження самооцінки. Депресивний стан після розлучення у 10% випадках вимагає втручання фахівців, психологів, психотерапевтів, а 1% навіть медикаментозного лікування. Важкість і тривалість проходження даної стадії залежить від емоційної стабільності сторін після розлучення.

Усвідомлення – коли обидві сторони починають розуміти, приймати та сприймати себе і свого партнера, як нову вільну особистість в незалежних обставинах і суспільстві.

Адаптація – розлучені сторони на цій стадії готові до нових взаємовідносин між собою та нового життя загалом. І хоча дана стадія є дуже тривалою, вона дуже важлива у процесі подолання наслідків розлучення. Знайшовши звільнення від старих відносин, прийнявши дану ситуацію, починається нове життя і нові відносини. Жінка знаходить мотивацію для зайняття саморозвитком, своєю привабливістю. Відвідує місця, де ймовірно може знайти нового партнера для побудови нових відносин. Чоловік, так само усвідомивши свою свободу, сподівається налагодити своє життя. Однак ця стадія відрізняється тим, що очікування результат не завжди має швидкий і бажаний ефект. Розлучення, і здобута свобода в результаті, не завжди означають автоматичне виникнення нових вдалих відносин [50].

В. М. Поліщук виділяє такі психологічні наслідки розлучення:

1 Незворотність відрізняє розлучення від інших видів розлуки. Адже, саме незворотність того, що відбулося, у випадку розлучення батьків призводить до переживання дитиною втрати, такої ваги, ніби хтось з її батьків помер. Із цієї точки зору розлучення й смерті когось з батьків, має дуже багато спільних рис, що важко знайти будь-який критерій, за яким можна було б їх розрізнити між собою.

2 Помилко вважати, намагаючись визначити, реакцію дитина на розлучення, що ознаки і наслідки лише зовнішні. Реакції, які ми можемо спостерігати, іноді оманливі, щодо того, які насправді переживання присутні.

Реакція дитини може бути дуже бурхливою, коли вона дізнається про розлучення батьків (сльози, істерика, агресія тощо) є передбачуваною. Вона відкрито показує переживання дитини, стрес, який вона переживає, її любов до батьків, і тривогу, що когось тепер не буде поруч. Дана реакція – певний крик про допомогу, розраду і має нагадувати батькам про необхідність піклуватися і спілкування, про почуття дитини й обдуманість дій в майбутньому.

Відсутність зовнішніх реакцій з боку дитини, може свідчити про те, що вона керується сімейними правилами, згідно з якими недопускається виявлення негативні емоції. Можливо, щоб не засмучувати батьків, можна пояснити відсутність спонтанних реакцій дитини. Деякі батьки вважають, що через розлучення їх дитина може залишитись без майбутнього, відчуття провини перед дітьми посилює стан безпорадності від розлучення як такого.

3 Переживши розлучення батьків, у дітей у майбутньому можуть виникнути проблеми з агресивністю. Так, вони можуть остерігатися власної агресії, боятися показати гнів або роздратування, коли трапляються невдачі чи хтось несправедливо поведився по відношенню до них. І тому вони так і не вміють відстоювати власну думку та інтереси.

Діти можуть бути агресивними до своєї особистості, звинувачуючи в усьому негативному, що трапляється в житті, аж до схильності депресивного стану. Під дією механізмів психологічного захисту конфлікт може бути замінений на

"агресивну готовність до докору". Навіть несуттєве розчарування стає катастрофою, реакція – роздратованість та відчай. Можливий варіант – змогти бачити світ чорно-білим, поділяти людей на добрих та злих, і стосовно одних проявляти лише ворожі почуття, дружні – щодо інших. Схожі реакції присутні й у дорослому житті, впливаючи на стосунки та різноманітні життєві ситуації: не яскравим спектром реакцій, апатичним відношенням.

Також під впливом пережитого розлучення батьків виникає такий тип поведінки людини, яка постійно відчуває за собою провину, при цьому агресія спрямовується на себе, так званий підлеглий характер. Оточуючі характеризують таких людей як милих, доброзичливих, гідних любові та поваги. Та через страх зробити "щось не так", образити когось чи засмутити, такі люди є безініціативними, не хочуть захищати свої права та відстоювати свою думку, і тому стають жертвами маніпуляцій. В такому випадку до дорікань самому собі додаються дорікання за невдячність, людську несправедливість, що в певних випадках стає причиною депресій.

4 До довгострокових відхилень, на думку Г. Фігдора також, належить почуття власної неповноцінності. Коли дитина вважає себе покинутою, такою, яку недостатньо люблять, з думками і почуттями якої не рахуються - виникає такий стан.

Дитина почувається нікчемною чи неповноцінною, коли батьки їй видаються нещасними, і почуття провини заставляє боятися нових кроків, і нових помилок. І оскільки все це здебільшого є несвідомим й ніяким шляхом не пов'язується з їх причиною, то діти, підростаючи, відчувають провину протягом усього життя, вважаючи себе не гідними міцної сім'ї, їх переслідує страх невдачі.

Г. Фігдор вважає, що іноді відчуття дітей, батьки яких розлучились, нагадує самопочуття дискримінованих меншостей або груп суспільних окраїн. Інколи це насправді стає стимулом підключення догурту соціальних узбіч, та і там давні проблеми незабаром можуть знову турбувати. Часта тривожність бути неприйнятним чи ізольованим, невпевненість, що прихована за маскою

самовпевненості, неадекватна реакція на критику, яка сприймається вороже, як напад на особистість у цілому [54, с.372].

5 Утеча, або припинення відносин здається єдиним можливо вірним шляхом розв'язання конфліктів як дружніх, любовних так і у професійних стосунках. Переживаючи страх бути несприйнятим, не потрібним, відкинутим, людина спішить сама розірвати стосунки, щоб менш болісно пережити біль втрати.

Діти, які пережили розлучення батьків, у дорослому житті уникають емоційної прихильності, дозволяють собі сексуальні контакти лише з тими, із ким тривалі "серйозні" стосунки мало ймовірні. Наприклад: з тими у кого вже є своя сім'я, суттєвою віковою різницею чи соціальним статусом.

6 Переживши розлучення, діти часто прагнуть до щасливого шлюбу й дають собі настанову ніколи не робити помилок, як їх батьки. Інколи саме так все складається, але здебільшого через те, що їм не відома модель нормальних відносин між чоловіком і жінкою в шлюбі, вони повторюють сценарій своїх батьків.

7 У дорослому житті, діти з розлучених сімей, можуть відображати свою любов на коханій людині, роблячи її об'єктом перенесення почуттів ніби до батька чи матері, що в свою чергу може призвести до відображення і повторювання конфліктних ситуацій з минулого.

Навіть вибір партнера може бути зумовлений неусвідомленою потребою відтворити травмуючі стосунки, що були в дитинстві, розіграти ще раз подібні ситуації, щоб цього разу опанувати їх та отримати бажаний розвиток подій. Зрозуміло, що такі очікування не відповідають реальній картині.

Інколи діти із розлучених сімей зберігають ідентичність з тим із батьків, кого вони вважають "постраждалим". Якщо це була депресивна і безпорадна матір, тоді, наприклад, дівчинка має всі шанси збудувати своє особисте життя, в якому вона не буде щасливою, через почуття провини, перед матір'ю, яке вона не усвідомлює, тим самим ніби зменшуючи відчуття провини перед нею.

Буває і такі ситуації, коли дитина (підліток) порівнює себе зі "злим" батьком, несвідомо караючи себе за нього, при цьому вдаючись до

самодеструктивних манер в поведінці, знецінюючи можливості для щасливого майбутнього.

8 У родині, де існує система "батько-дитина-матір" дитиною наслідуються принципи стосунків, де допускається присутність так званого "третього об'єкта" [44].

Як зазначають Д. В. Віннікот, Е. Ебелін, М. Маллер, Е. Фрідріх, "триангуляція" або "третій об'єкт" присутній фактично майже у всіх стосунках. В особі "третього об'єкта" не завжди має бути певна жива особа, може бути навіть уявна істота, людина пов'язана з минулим, захоплення партнера чи професійна діяльність.

Діти, які пережили розлучення батьків, не мають позитивного досвіду стосунків у триангуляціях. Живучи в тісному емоційному контакті, наприклад із матір'ю, що не схвалює відносини із батьком дитини, тому звернення до нього може викликати тривогу в дитини, відчуття провини та страх втратити прихильність матері досебе.

Як наслідок цього, діти із розлучених сімей у дорослому житті:

- особливо важко переживають можливість втратити партнера, перебільшують факт зради, страждають від ревнощів. Ревнують партнера уявних осіб, до його попередніх партнерів, до захоплення чи до роботи, якій приділяється вільний час;
- простежується лише одним сценарій відносин. Очікуючи від партнера такої самої однобічної відданості, виключають усі інші партнерські стосунки, адже не вміють перерозподілити свої дії між партнером і кимось "третім" (друзі, робота, хобі);
- помилково розуміють взаємини в сім'ї, як односпрямовані, і це часто взагалі від них відштовхує. Діти із розлучених сімей можуть підсвідомо уникати їх, щоб не стати "поглинутими ними цілком";
- не бачать важливості в тому, що партнер хоче приділяти час й іншим особам, певній діяльності тощо. Відповідно і не можуть користуватися виключенням зі стосунків, хоч і тимчасовим, щоб приділити час собі та своїм власним потребам;

– при народженні власних дітей, бачать у цьому можливість перевірити власні сили, на вміння виховувати і будувати вдалі відносини в трійках. Саме це може стати для сім'ї серйозним випробуванням на міцність. Приділення уваги матері на новонародженій дитині, пізніше спільні чоловічі інтереси сина і батька не виправдано травмують іншого партнера, викликаючи у нього неадекватні ревності, тривогу тощо [50].

Деякі наслідки розлучення неможливо передбачити й уникнути. Саме тому, якщо склалася така ситуація, і розлучення в сім'ї не минуче, важливою стає допомога професіоналів – психологів, сімейних психотерапевтів.

Отже, розлучення, як завершення сімейних відносин, відбувається за певних умов. Дане кризове явище в сімейних відносинах має конкретні причини та мотиви, що в свою чергу призводить до вищенаведених психологічних та соціальних наслідків.

1.2 Вплив розлучення на особистість дітей

Проблема впливу розлучення в сім'ї на особистість дитини досліджувалася і висвітлена у роботах Н.Башкірової, Ю.Валлерштейн, Д.Келлі, О.Кузіна, О.Максимовича, Н.Малярової, С.Нартової-Бочавер, М.Несмеянової, Г.Фомюка. Особливості взаємин між батьками і дітьми, зміни які відбуваються в житті дитини у зв'язку з розлученням батьків, описані психологами К.Аронс, Н.Башкіровою, С.Вальпер, Д.Відрою, Г.Фігдором та іншими [13].

Особливої важливості набуває питання впливу розлучення на розвиток дитини. На думку багатьох психологів розлучення батьків, стає головною негативною подією в дитячому житті, причиною невпевненості та травмуючих переживань. Перша емоційна реакція дітей на розлучення в родині може відображатись такими емоціями: страх, потрясіння, тривогу, переживання, невпевненість в собі, в майбутньому - гнів та почуття провини за те, що відбулося в сім'ї, необхідність пристосування до відсутності одного з батьків,

смуток і печаль, ревності та образу. Однак наслідки розлучення можуть впливати на всі роки його дорослого життя [1, с.170].

Характер впливу розлучення на дітей певною мірою може залежати від його впливу на власне самих батьків. Вміння сприйняти нову ситуацію, особливо коли дитина під опікою, беззаперечно впливатиме на те, як саме буде проходити адаптаційний період в дитини. Якщо у батьків велике занепокоєння з приводу цього питання, то велика ймовірність, що внутрішня рівновага їх сина чи дочки так само може бути порушена. Слід зазначити, що в таких випадках, коли подружжю розлучення приносить полегшення, то і на дітях, відповідно, відбивається легше.

Розлучення батьків відбивається на відносинах у родині. Руйнується цілісність внутрішнього світу дитини, заснована на можливості відчуття інтимність людської любові і формування ставлення до людського суспільства [2, с. 124]. Найгостріша реакція дітей на розлучення батьків відображається у перші 6 місяців чи рік після розлучення батьків.

Три моделі поведінки дитини, яка переносить стресову посттравматичну кризу в результаті розлучення виділяє Нартова-Бочавер:

- експресивний – дитиною проявляються сильні емоції, спостерігаються проблеми в контролюванні відчуттів (сміх, плач, тремтіння крик);

- контролюючий – дитина може "стримувати" свою поведінку, і з першого погляду її характер не відрізняється від звичної. Вона видається навіть спокійнішою ніж зазвичай. Така модель поведінки може призвести до певних соматичних захворювань. Дитиною почуття не проявляються, на рахунок того, що відбувається, емоційно вона заблокована. Переважають когнітивні та поведінкові складові;

- шоковий – дитина відчуває пригнічення, складається враження ніби вона тут відсутня, і знаходиться в іншому світі [1].

По причині розлучення батьків, дитина не усвідомлюючи того, може звинувачувати сама себе. В такому випадку обвинувачення, яке дитина може

закидати батькам, є ніби захистним бар'єром відчуття особистої провини, скерованої несвідомо на маму чи тата.

Коли батьки розлучаються, у дитини може порушитись правильне формування відчуття довіри до світу, який її оточує. Вона бачить його повним небезпек, ворожих людей, непередбачуваних ситуацій. Саме тому батьки мають звертати увагу на такі моменти в її житті. При цьому, потрібно усвідомлювати, що для дитини і тато, і мама однаково важливі, та мають індивідуальний притаманний лише їм вплив.

Діти, що не переживали розлучення батьків, цінують сімейну атмосферу, теплоту відносин та рівень конфліктності, а також стиль родинної опіки більш позитивно ніж ті діти, що пережили залишеність одного з батьків. У неповних родин (відсутність одного з батьків) присутні авторитарні або дуже ліберальні відносини, у порівнянні з звичайними родинами. [5, с. 316].

Характер розлучення батьків може по різному впливати на дитину:

- найбільш травмуючою є ситуація, якщо батьки «втягують» дитину в конфлікт між собою, при цьому намагаються змусити її прийняти чиюсь сторону. Діти, які живуть то у одного з батьків, то у іншого, часто мають відчуття втягнутості в конфлікт, якщо між ними відсутнє взаєморозуміння;

- якщо ж батьки діють злагоджено, ймовірність того, що учасниками конфлікту стануть діти, невелика, навіть якщо дитина перебуває в гарних взаєминах з кожним з батьків.

Розлучення може проходити спокійно, тоді спостерігається позитивний характер впливу на батьків і на дітей, знижується рівень конфліктності в сім'ї.

На дитячу поведінку, з приводу розлучення батьків, рішучим образом може впливати уміння батьків прилаштовуватися до реакцій дитини, ситуацій, що складаються в процесі. Чим сильніше відчувають батьки занепокоєння, тим вірогідніше, що душевна рівновага дитини також буде порушена. Але у випадку коли розлучення приносить полегшення подружжю, воно позитивно відображається і на дітях.

Ступінь впливу розлучення на дитину, в значній мірі залежить від умінь і бажань батьків справлятися з конфліктами, і на якому рівні дитина відчуває себе втягнутою в ці події. Погіршення подружніх відносин дуже рідко відбувається різко. Це як правило, результат довготривалого процесу віддалення чоловіка з жінкою одне від одного. Під час цього процесу діти страждають від постійних сварок та непорозумінь у сім'ї. Батьки тримаючи злобу один на одного, часто не витримують і зриваються на дітях. Як правило після розлучення один з батьків одружується в друге, а дитина не може змиритися з появою нової мами чи тата. Буває, що тато чи мама перебуває в стані постійного стресу, а це також негативно впливає на дитину [18].

Помічено, що підвищена емоційність, неврівноваженість, хвороблива чутливість, властиві перехідному періоду, у дитини із сім'ї, що розпалася. Це робить її психологічний стан особливо вразливим. Виникає почуття жалю і сорому, особистої непотрібності, неповноцінності, самотності. Довгий час у таких станах дитину залишати не можна. Тому, що вона може стати грубою, дратівливою, некоммунікбельною, вона може втрачати інтерес до суспільної праці, навчання, розвитку тощо.

Характер реакції дітей на розлучення, що можуть проявлятися безпосередньо після його закінчення, досліджені та в якійсь мірі вивчені на певному рівні. Одна з них – стан шоку і небажання вірити в те, що сталося в родині, проявляється в тих епізодах, коли дитина не усвідомлює всієї глибини сімейних проблем. Така емоційна реакція дитини направлена на того із батьків, хто на її погляд винен у ситуації з розлученням.

Діти часто почуваються розгубленими коли батьки розлучаються, і стараються приховати це від своїх друзів.

Після розлучення батьків дитина змушена змиритись з відчуттям відсутності одного з батьків, нерідко саме того, до якого був він був найсильніший емоційний потяг та прив'язаність. Інколи батьки можуть почати налагоджувати особисте життя, починають зустрічатися з іншою людиною, то дитина стає ревнивою та ображається, оскільки вимушена ділити любов близької

людини з кимось, на її думку, чужим. Якщо відносини призводять до нового шлюбу, то дитина стикається з необхідністю пристосовуватися до мачухи або вітчима.

Створення нової сім'ї одного з батьків який виховує дитину, часто пробуджує в ній самій надзвичайно великий потяг до самостійності, і це в свою чергу може призвести до непорозумінь та змінами взаємовідносин у сім'ї. Під час розлучення слабшає батьківський контроль над дитиною, взаємні почуття і необхідність спілкування колишнім подружжям, це може спровокувати в дитини раннє прагнення до автономії, переконання та впевненість, що в житті необхідно покладатися тільки на себе.

Для дитини створення іншої сім'ї її батьками, не зменшує психологічні наслідки розлучення, та може дати їй певні нові можливості, частково недоотримані попередньо.

Існують певні перепони, подолавши які, дитина зможе повного мірою скористатися можливістю, що виникає при умові нових партнерських стосунків того з батьків, з ким дитина проживає. І якщо все складеться вдало, дитина отримає такі можливості:

- людину, яка буде її любити, і яку зможе любити вона;
- об'єкт, поведінку якого можна буде наслідувати чи ставлення до нього можна буде відтворювати;
- модель правильних сімейних відносин;
- усвідомлення, що можливість почати все спочатку, навіть після негативних подій у житті, дійсно існує.

На думку А.І.Захарова, у дитини надзвичайно тісний зв'язок з батьком і матір'ю, що майже всі в їхньому житті важливі зміни ставлять дитину на грань ризику виникнення захворювання. Порухений внутрішньосімейний зв'язок в ранньому віці, між мамою і дитиною, в перспективі може збільшувати ризик розвитку психосоматичних хвороб. У своїх доробках В.І. Гарбузов зазначає, що стан дитини є доказом рівня відносин між його батьками. І психологічні прояви у дитини інколи стають єдиним вираженням родинної дезорієнтації. Часовий

період після розлучення батьків негативно впливає на суб'єктивне сприйняття самої дитини власного найближчого і далекого майбутнього [16, с. 35].

Перші кілька років після розлучення діти в розлучених сім'ях, незалежно від рівня конфлікту, проявляють антисоціальну та імпульсивну поведінку, агресію, непоступливість, залежність, роздратованість. При розлученні батьків дитині часто доводиться пристосовуватися до зовсім іншої моделі взаємин з ними, насамперед з тим із батьків, хто не являється опікуном. Інколи батьки, що спілкуються з дитиною періодично, вважають, що мають законне право втручатися в справи своїх дітей і встановлювати для них правила, навіть якщо знаходяться не поряд. Діти ж переконані що, якщо когось з батьків немає поруч наразі, він обмежувати їхнє життя не може. Роздратування й злість на нього, що виникає при такій обстановці, також інколи призводять до депресії і почуття безпорадності у створенні більш продуктивних відносин з батьками.

Часто дитина вважає, що вона може зберегти гарні стосунки між батьками, прикласти максимальні зусилля, щоб вони не розлучалися, та не досягнувши бажаного результату, переоцінивши свої можливості, до дитини приходять розчарування з'являються думки про власну неспроможність. Вона починає сама себе руйнувати, самооцінка падає, що в свою чергу може призвести до депресії. Через розлучення діти зляться на батьків, відчують себе самотніми і безпорадними, страждають, нервують. Виникають фізичні нездужання: головний біль, кольки, розлад апетиту. При розлученні батьків поведінка хлопців відрізняється від поведінки дівчат [34, с. 81].

Хлопці до стресу більш стійкі. У них можливе погіршення здатності зосереджуватися, виявляються непорозуміння з однолітками, можлива агресивність до улюблених домашніх тварин або відмовляються від занять, які раніше приносили їм задоволення. У хлопців із розлучених сімей на фоні зниженого рівня стресостійкості проявляється також прагнення до обережності, попередження розвитку неприйнятних ситуацій і залежність від цих ситуацій, що проявляється глибоким внутрішнім переживанням. Хлопці, які виховані лише матерями, з великою вірогідністю являються власниками слабо вираженого чоловічого ества, нечітко визнають свою чоловічу роль в сім'ї та соціумі, мають

схильність бути залежними від інших, агресивність проявляють не часто і відчують себе невпевнено в спілкуванні з друзями. Вплив дефіциту батьківської уваги на дитину зменшується по мірі її дорослішання.

Дівчата до обставин пристосовуються трохи швидше. Пригнічують свої почуття, створюють враження, що розуміють і приймають ситуацію. Та нажаль, часто придушені емоції розкриваються пізніше, уже в дорослому віці, показуючи, що образи не забуті. Дівчатка в таких ситуаціях приділяють над увагу задоволенню виникаючих бажань, не хочуть приймати допомогу оточуючих у вирішенні певних пролемних ситуацій. Характерною рисою є і переважання активних станів агресії, періодичного збудження, нестійкого емоційного положення з характерним пригніченням настрою. Характерною відмінною рисою дівчат є негативне емоційне напруження, внутрішні переживання під час навчання: тривожність, страх під час оцінювання її здібностей чи перевірки знань і т.д. Відсутність батька на дівчат здійснює прямо протилежний вплив, ніж на хлопців, а саме: це може створювати певні труднощі в сексуальному житті дівчини. Якщо ж вона виховується лише батьком, ідентифікація себе проходить з чоловічим мотивом поведінки, і в певній мірі жіночність втрачається [38, с. 44].

Розлучення батьків однаково важко сприймається як самими дорослими, так і дітьми. Часто дорослі не контролюють свої переживання, тим самим змінюється їх ставлення до дітей. Особистість дитини формується і в період після розлучення, що накладає свій відбиток, адже вона дуже багато чому вчиться у своїй родині. Насамперед і вмінню долати життєві труднощі. Від того, як батьки зуміють пережити ситуацію розлучення, що втратить і знайде від цього сім'я, залежить і те, як у особистому дорослому житті діти шукати вихід з критичних ситуацій. Тому так важливо на прикладі стосунків з колишнім чоловіком навчити їх не лише сваритися, конфліктувати, а й вміти знаходити спільну мову і взаємоприйнятні рішення навіть у дуже складних питаннях.

Важливим фактором з несприятливим наслідком у виховному процесі є погіршення психічний, а інколи і фізичного стану матері після розлучення.

Адже, для деяких жінок (особливо тих, що осталися одні з дітьми) є стресовою така ситуація, і призводить іноді до виникнення ситуації психічного синдрому. Цей стан неспокійний і нестабільний, породжує невпевненість та страхи, втрату рівноваги і т. д. У стані драми і стресу матір нерідко в усьому причиною бачить вину батька, передає дітям почуття ненависті до нього. Це може обернутися в майбутньому не тільки проти того, проти кого агресія спрямовувалась, але і проти інших людей та власне самої матері.

У нашому суспільному середовищі має місце думка, що матір всі свої зусилля та можливості повинна вкладати в дитині. Таке твердження є невірним і шкідливим, як для самої матері, так і в майбутньому для дитини. У кінцевому етапі розвитку по такому сценарію, матір опиниться перед фактично принесеним в жертву своїм життям, яке оцінене не буде належним чином її дитиною. До матері таке відчуття прийде коли її доросла дитина піде своєю дорогою і проявить легковажність до неї. Інколи матерям вдається прив'язати своїх дітей до себе так, що їм не вистачає духу звільнитись від опіки, і вони не можуть бути самостійними і приймати незалежні рішення. Тому і виходить, що дітям з таких родин важко будувати свої сімейні відносини [33, с. 21].

Процес соціалізації складно проходить і у дітей з тих сім'ей, у яких матір старається влаштувати своє особисте щастя. Так з'являються вітчими, що перебудовують на свій лад сімейний побут родини, вимагаючи визначеного ставлення дітей до себе, а потім безвідповідально можуть залишити сім'ю. І коли на їх місце приходять інші - все починається спочатку. Замкнутість, непотрібність - це почуття, які відчуває дитина при цьому. Часто у зв'язку з цим у дитини втрачається контакт з матір'ю.

Діти в розлученій сім'ї залишаються без нагляду у два рази більше, ніж у сім'ї повній. За результатами дослідження В. Єрмакова, в середньому хтось із батьків із сім'ї неповної знаходиться на роботі на кілька днів більше (це фактично всі суботи) від батьків повних сімей. Допомога держави, аліменти, трохи полегшують умови життя сім'ї, що пережила розлучення, та не вирішують всіх важливих матеріальних потреб, із якими стикається така родина.

Матеріальні труднощі в розлучених сім'ях звісно важко переносяться і самими дітьми, травмуючи їх психологічний стан, провокують невдоволення таким станом речей, що виражається заздрістю, приниженням інших, озлобленістю до оточуючих. Матеріальні можливості сім'ї не відповідають потребам і бажанням, особливо коли дітей є декілька.

Батьки з сімей, що пережили розлучення, частіше ніж батьки з повних сімей, переживають стосовно низької успішності своєї дитини в навчальному закладі, неадекватної поведінки, невихованості, дружбою з непристойними друзями, ранньою сексуальною цікавістю до протилежної статі.

Твердвість характеру, мужність, ввічливість - риси пов'язані з чоловіком у родині. Сердечність, мудрість, доброта - риси які уособлює жінка. Ці ознаки позитивно впливають на дитину будь якої статі. Та все ж необхідність хлопців у цьому більша. Коли чоловічого авторитету в родині недостатньо, це має негативний вплив на формування емоційного стану і психологічного розвитку, чоловічих ознак характеру, фізичного розвитку [33, с. 29].

Проблема розлученої сім'ї полягає ще й в тому, що матір навіть теоретично не може батька замінити, бо як може один замінити двох. І батько, і матір відіграють у родині свою індивідуальну роль, що відображається в багатогранності почуттів, інтересів, знань, вчинків. Заміна когось із батьків не можлива. Дитина немає такої можливості ознайомитись з всякими варіантами соціального досвіду, та головне, з тією стороною емоційної-інтимної сфери її родини, яка відбувається між батьками у родині. Ось ця пустка у розлученій сім'ї має негативний вплив в майбутньому на доросле сімейне життя дітей, породжує ризик спотворених(деформованих) поглядів на родину і власне шлюб, ставлення до родинних відносин.

Діти дуже по-різному реагують на розлучення батьків. Гнів, сором, відчуття провини, засудження, стах і заперечення, невпевненість в собі та низька самооцінка, депресивні стани, самотність. Все ці риси поведінки притаманні дітям батьки яких розлучились, і характеризуються так:

- **Заперечення.** Деякі діти здатні вести себе так, ніби нічого не відбулося. Не розповідають про цю ситуацію своїм друзям і знайомим, ця тема табу. При цьому таємно сподіваючись на порозуміння між батьками.

Дитина показує заперечення відмовою проявляти, що вона засмучена розлученням батьків. Інколи навпаки це може проявлятися у формі вихвалання, що вказує на бажання замаскувати власні переживання.

- **Сором і збентеженість** переслідують дітей тому, що вони вважають розлучення батьків кінцем світу, і переживають що всі так думають. Загострення таких відчуттів відбувається, коли батьки починають нові відносини.

- **Осудження/вина.** Задаючи собі питання, чому їхні батьки розвелися, згадуючи суперечки, які відбулися через них, діти часто вважають себе винними у розлученні.

- **Гнів.** Ця емоція присутня, бо розлучення батьків змінює звичний ритм життя дитини, з'являються обмеження на зустрічі з кимось із батьків; фінансові проблеми виражені більш гостро і не задовільняють потреби.

- **Страх.** Це відчуття з'являється в дитини інстинктивно, при втраті близької їй людини. Присутня боязнь реакції друзів, боязнь бути покинутим знову кимось із своїх рідних.

- **Полегшення.** Відчувають ті діти, що знаходились в атмосфері сімейних скандалів, сварок, сім'я була неблагополучною.

- **Низька самооцінка.** Кризова ситуація в сім'ї, в даному випадку розлучення батьків, дитина може відчувати себе обузою, яка тільки все ускладнює. Проблеми в родині сприймаються дитиною на свій рахунок, що породжує цілий комплекс психологічних проблем.

- **Депресія, для якої характерні такі симптоми:**

- апатія;
- зменшення апетиту;
- відчай і безвихідь;
- самокритичність і втеча від дійсності;

- зміна інтересів і небажання зосереджуватись на навчанні;

- втрата задоволення від комунікацій з друзями.

- Відчуження. Відмова від контактів з батьками, однолітками, Богом, який допустив розлучення батьків.

- Проблеми в навчанні. Дитина з розлученої сім'ї схильна до низької успішності більше ніж однокласники з повних сімей.

- Проблеми в поведінці. Розпиття алкогольних напоїв, куріння, вживання наркотиків, прогулювання уроків, сексуальна розпущеність, бажання помститися щоб привернути увагу батьків негативною поведінкою.

- Погрози чи намагання вчинити самогубство [19, с. 47].

Важливо, щоб з дитиною розмовляли під час такої складної стадії, відтримували її в житті. Потрібно зрозуміти її почуття, які викликало розлучення батьків. Важливо дати зрозуміти дитині, що почуття переживання, страху, гніву є нормальними в її ситуації. І що потрібно зуміти тримати почуття під контролем, щоб не відбулося в родині. Оскільки, розлучення батьків це тимчасовий етап в житті, і діти на нього не мають ні впливу, ні здатні контролювати.

Щоб діти перенесли ситуацію з розлученням з мінімальними наслідками, максимально довірливі стосунки мають зберегтися і з батьком, і з матір'ю. Тому потрібно, щоб кожен із батьків повноцінно брав участь у вихованні дітей і був присутній у їх житті.

Якщо дитина може скористатися такою можливістю, щоб деякий час пожити з тим із батьків, хто залишив сім'ю, побути з ним на вихідних, канікулах, це чудово. Не мають батьки винити одне одного в тому що сталося, налаштовувати дітей проти опонента чи робити коаліцію з дитиною проти партнера. Адже дотримуючись такої тактики, дитина несвідомо втягується в конфлікт і стає заручником ситуації, що склалася.

Згідно теорії Б. Хеллінгера, на положення якої спирається і С. В. Петрушин, а також на основі власних спостережень, має бути розуміння того, що між батьківськими і подружніми відносинами має бути певна границя. Те, що

робиться між батьками, не повинно зачіпати відносин з дітьми. Чинити потрібно так, як на вашу думку буде правильно. Вірним є рішення розлучатися на подружньому рівні, а не на рівні батьків [52, с.176].

Найбільшим страхом у дітей, батьки яких розлучились, є боязнь втратити когось з батьків, адже їм непросто відрізнити подружні стосунки від батьківських.

"Вартий уваги є той факт, що дитині потрібно дати зрозуміти, що з нею не розлучаються, це лише батьки не будуть жити разом. Дитині важливо жити з тим із батьків, хто поважає її і буде найкращою підтримкою в житті [43].

Згубні для дитини наслідки мають тривалі суперечки, під час вирішення питання опіки над дитиною. Також надзвичайно критичною є ситуація, коли дитина має вирішити сама з ким вона хоче бути – із матір'ю чи з батьком.

Потрібно не акцентувати увагу на негативності ситуації, хоча б через благо дитини, створити такі можливості, щоб майбутнє її було світлим. Науковці переконують, що травматичним для дитини є не тільки вияв негативних емоцій, але і замовчування ситуації, фіктивний спокій, вияв байдужості.

Така позиція сприяє домисленню дітьми масштабів проблеми. Розлучення має дуже негативне значення для дітей. Лише для тих дітей, які проживали в обставинах частих скандалів чи непорозумінь, відчувають полегшення і звільнення від ситуацій які пригнічували. Все ж більшість шлюбів мають понижений рівень конфліктності, і діти відповідно страждають, якщо розлучення все ж таки відбулось. Як наслідок, в майбутньому такі діти створюючи свої сім'ї частіше розлучаються, оскільки на прикладі своїх батьків переймають легковажне ставлення до шлюбу.

Одним із пояснень даного факту, є те, що діти розлучених батьків, вступаючи в шлюб, мають вже сформоване уявлення про можливість розлучення та занижене почуття відповідальності по відношенню до подружніх обов'язків [5].

Важливим аспектом, що може негативно впливати на виховання дітей в сім'ї яка розлучилась - відсутність позитивного емоційного клімату. Особистість

формується у складній системі відносин. Розлучення батьків змушує дитину по-новому оцінити свої можливості і перспективи.

Ф. Райс наводить дані, згідно з якими існує взаємозв'язок між конфліктами в сім'ї і схильністю дітей до скоєння правопорушень у суспільстві, зниженням успішності в навчальному закладі, бажанням розвивати свої навички [25, с. 42]. Щоб відновити самоповагу, яка постраждала у результаті розлучення батьків, і загалом впоратись зі стресовою ситуацією, діти з розлучених сімей частіше ніж діти з повних сімей, здійснюють вчинки, пов'язані з ризиком для їхнього здоров'я, свідомо йдуть на ризик.

Така поведінка – це відображення внутрішнього стану дитини. Вона не здатна зробити правильні висновки потрапляючи в незнайомі ситуації, дати належну оцінку подіям і людям, вірно визначити своє ставлення до них, вибрати свою лінію поведінки.

Отже, розлучення батьків однозначно стає негативною подією у житті дитини будь якого віку. У першу чергу воно накладає вагомий відбиток на внутрішньоемоційний світ дитини, чим порушує рівновагу у сприйнятті та спілкуванні з оточуючими. Цей процес по різному відображається на емоційному фоні дітей. Від тривалого глибокого переживання, агресії, конфліктності, ворожості у хлопців, до фрустрації, емоційної нестійкості, тривалого збудження у дівчат. Як наслідок, діти можуть індивідуально реагувати на процес розлучення, що в подальшому може негативно позначатися на здоров'ї та розвитку особистості.

Висновки до I розділу

Розлучення – це не звичайна зміна статусу людини, вона змінює все його життя – соціальне, сексуальне, економічне. Тому це явище відіграє для суспільства негативну роль, беззаперечно. Моральні переконання, погляди, установки, ставлення до навколишнього світу змінюється. Позитивний вплив на дитину з боку батьків у такій ситуації ускладнюється або й взагалі стає

неможливим. Батьки не можуть у таких ситуаціях контролювати вчинки своїх чад і спрямовувати їх розвиток. Для змін цієї ситуації в кращу сторону, підростаючому поколінню потрібно прививати етичні основи сім'ї та моральні цінності.

Розлучення батьків, стає головною негативною подією в житті дитини, є причиною невпевненості та травмуючих переживань. Гнів, сором, вина, осудження, заперечення, страх, полегшення, невпевненість, низька самооцінка, горе, депресія, відкинення, самотність, стають наслідками впливу розлучення на дитину та її соціалізацію в суспільстві.

РОЗДІЛ II

ПІДЛІТКОВА ДЕЗАДАПТАЦІЯ, ЯК НАСЛІДОК РОЗЛУЧЕННЯ БАТЬКІВ

2.1 Соціальна дезадаптація підлітків із розлучених сімей

Соціальна адаптація (від латин. *adapto* – пристосовую і *socialis* – громадський):

- 1) постійний процес активного пристосування підлітка до умов в соціальному середовищі;
- 2) наслідок цього процесу – баланс компонентів, манра поведінки залежить від мети та ціннісних напрямків, альтернатив їх досягнення в соціальному середовищі [51].

Соціальна адаптація має безперервний характер, її пов'язують з періодами кардинальної зміни діяльності індивіда та соціального оточення. Прийняття індивідом соціальної ролі є важливим аспектом соціальної адаптації. Тому соціальна адаптація відноситься до одного з головних соціально-психологічних механізмів соціалізації особистості підлітка. Ефективність соціальної адаптації залежить від того, наскільки адекватно підліток сприймає власні соціальні зв'язки і себе. Недостатній рівень уявлення себе призведе до порушень соціальної адаптації (невротичних та психосоматичних розладів, алкоголізму, наркоманії тощо).

Термін «дезадаптація» з'явився в науковій літературі порівняно недавно. Деадаптація – це термін протилежний адаптації (процесу, коли особа пристосовується до умов навколишнього середовища), зміст якого розкривається у невідповідності психофізіологічного і соціопсихологічного рівня людини вимогам життєвих ситуації, що не дає їй можливості для адаптації в середовищі [8, с. 118].

Тлумачення «дезадаптація» неоднозначне і суперечливе:

1) трактування дезадаптації як процесу, що пов'язаний з відвиканням від одних звичних умов життя і пристосуванням до інших;

2) кількість ознак, що означають різницю соціально-психологічного і психологічно-фізіологічного стану підлітка вимогам ситуації життя, зокрема шкільного навчання;

3) порушення, що виявляють необхідність зміни модусу адаптивної поведінки, різка модифікація «причин соціального розвитку» [29, с. 47].

В людини, яка внаслідок яких-небудь особистих або вікових особливостей не може успішно пристосуватися до нових умов, вже з дитинства можуть розвиватися стани напруженості (соматичної, психічної, соціальної), які є передумовою виникнення дезадаптації.

Дезадаптація, як поняття, може охоплювати велике коло порушень, що виникають у підлітка під дією різносторонніх не легких соціальних умов, в процесі його розвитку, обставин в житті (розлучення батьків чи конфлікти в сім'ї, фактичне або соціальне сирітство, фізичний недолік чи тривала хвороба, зміна місця проживання або звичної обстановки, тощо) [23, с.35].

Дезадаптація проявляється у порушеннях норм моралі, асоціальних формах поведінки, деформації ціннісних орієнтацій. Виділяють дві стадії: педагогічна занедбаність і соціальна занедбаність.

Соціальна дезадаптація характеризується наступними ознаками:

- відсутність навичок спілкування,
- неадекватна оцінка себе в системі спілкування,
- високі вимоги до оточуючих,
- емоційна неврівноваженість,
- установки, що перешкоджають спілкуванню,
- тривожність і страх спілкування,
- замкнутість [14, с. 79].

При розгляді дезадаптації як прояву ранньої десоціалізації слід зважати на наступні детермінанти виникнення даного явища, такі як соціально-психологічні:

1. Особистісні детермінанти, що пов'язані:

- з запізненням методів виховного впливу і системи форм від рівня розвитку особистості підлітка;
- з невмінням у навчанні та вихованні здійснювати особистісний індивідуальний підхід;
- коли недостатній розвиток інтелектуальних здібностей може стати психологічною причиною поведінки дезадаптованих підлітків;
- якщо соціально схвалюваним способом не можливо компенсувати свою непристосованість до соціального середовища;
- особистість спрямована в криміногенному напрямку.

2. Особистісні детермінанти, які пов'язані з несприятливою психогенною дією дисфункційних сімей, що стають першопричиною виникнення відхилень у свідомості підлітків та поведінці:

- низький загальноосвітній рівень батьків, їх асоціальні огляди та орієнтації;
- педагогічне незнання сім'ї;
- конфліктні відносини у сім'ї на емоційному рівні;
- аморальний лад життя;

3. Невикористані резерви і недоліки виховання підлітків в навчальному закладі:

- низька активність громадянської позиції;
- несерйозне ставлення учня до навчання;
- невдале становище в колективі навчального закладу.

Якщо розглядати поняття «дезадаптовані підлітки» – то це діти віком від 10 до 15 років, які не можуть пристосуватися до умов середовища життєдіяльності (сім'ї, навчального закладу, своїх ровесників), внаслідок дії різних не простих соціальних чинників, обставин в житті чи особистого розвитку. В результаті цього, не можуть здійснювати свої соціальні призначення, і це виявляється в

порушенні взаємодії із оточенням, у нерозвиненості на відповідному рівні комунікативної культури, високому рівні тривожності, неадекватній самооцінці, негативному відношенні до навчання і навчального закладу, як такого взагалі, дисонансу мотиваційної-емоційної спрямованості.

Відомо, що підлітковий вік – один з найскладніших періодів розвитку дитини як особистості (формування механізму моральних цінностей та переконань, бачення себе в дорослому світі та пошук шляху реалізації своїх планів та здійснення професійної діяльності), і для розвитку відхилень у цьому процесі так само. Також, тривожним є той факт, що певне число підлітків по певних причинах (соціальних, психологічних, фізіологічних) важко адаптуються до соціальних умов (школи, родини, друзів). Як наслідок, зростають ризики поповнити лави малолітніх безхатків (кожного року 12 тис. підлітків потрапляють у притулки), неповнолітніх злочинців (збільшився рівень на 24,3 %, у порівнянні з попереднім роком), наркоманів (зменшився вік першої спроби до 13–15 років, зросла втричі кількість ВІЛ-інфікованих серед наркоманів у віці 15–19 років) [4, с. 11]. Проблема дезадаптації підлітків є однією з найактуальніших соціальних проблем, яка вимагає термінового результативного розв'язання і на теоретичному, і на практичному напрямку.

Соціальна дезадаптація підлітка – це процес, який звісно може бути зворотним. Саме на думку вчених і практиків, потрібно не тільки попереджувати соціальні відхилення в розвитку дітей і підлітків, а й керувати механізмом ресоціалізації соціально дезадаптованих підлітків та дітей.

Відсутність навичок спілкування, значущих навичок і вмінь може призвести до порушень взаємин з однолітками, що призведе до посилення труднощів як у спілкуванні з однолітками і дорослими, так і виникнення проблем з навчанням. Симпатії частіше виникають по сусідству (в класі, у дворі, на позакласних заняттях). Саме цим соціальний педагог може скористатися маючи на меті поліпшення відносин між проблемною дитиною і його однолітками. Важливим є виявлення становища підлітка в референтній для нього групі, оскільки вона сильно впливає на поведінку здобувача освіти. Відомо, що створення

підвищених комфортних умов для дітей серед таких груп позитивно впливає на його розвиток.

Бажання бути визнаним серед однолітків – важливий елементу поведінці дитини у навчальному закладі, і ці відносини мають ознаки амбівалентності (дружба - суперництво), виникає бажання бути не як всі, кращим за всіх. Виражені конформні реакції і прагнення утвердити свою позицію серед однолітків - це картина особистісного конфлікту підлітка, яка призводить до виникнення почуття зловтіхи і заздрості: невдача інших може викликати почуття переваги. Порушення у відносинах іншими дітьми може вказувати на проблеми у психічному розвитку. Дефіцит навичок спілкування і комунікаційних вмінь може призвести до порушень взаємин з однолітками, збільшує шкільні труднощі [22].

Крім виділених факторів на можливу дезадаптацію підлітка впливають також інші особливості сімейної системи і найближчого соціального оточення, наприклад, «проблемна» дитина, яка виступає як зв'язуючий фактор сімейної системи за виділеною їй ролі в сім'ї, стає менш адаптованою, ніж одноліток, в сім'ї якої немає виражених проблемних зон, пов'язаних з дитиною.

Таким чином, значення «соціально-психологічна дезадаптація» налічує велику кількість порушень, які можуть з'явитися у підлітка під дією певних соціальних умов, обставин його життя й розвитку (розлучення чи конфлікти в сім'ї, тривала хвороба, фізичний недолік, фактичне або соціальне сирітство, зміна місця проживання або звичної обстановки, тощо) [38, с. 35].

Основні чинники, що призводять до соціальної дезадаптації підлітка і пов'язані з його сім'єю:

- недостатня увага з боку батьків до дитини, незадоволення її потреб, нехтування інтересами, невідповідне виховання;
- жорстоке поводження з дитиною, жорсткі методи виховання, вчинення щодо неї насильницьких дій;
- відсутність у сім'ї фінансових можливостей для повноцінного розвитку, життєдіяльності та виховання підлітка;

- передача повноважень у вихованні дитини педагогічно некомпетентним особам (наприклад, старшим дітям, родичам) чи особам, які мають обмежені можливості впливу на дитину (наприклад, людям похилого віку, знайомим чи сусідам);
- перенесення батьками на дитину агресії, через свої власні не вирішенні проблеми чи питання;
- втягнення дитини до сімейних конфліктів між батьками, атмосфера постійного чи тривалого емоційного напруження, взаємної неприязні, конкуренція між ними за увагу дитини;
- пряме залучення до кримінальної діяльності, безпосереднє виховання дитини в колі асоціальних цінностей;
- невідповідний спосіб виховання та дисонанс педагогічної позиції батьків у благополучних родинах (гіпопротекція, гіперпротекція, емоційне нехтування підлітком тощо);
- несприйняття змін у дитини в підлітковому віці – нехтування батьками вікових потреб дитини, незадоволення його поведінкою та вживання методів виховання, що суперечать віковим змінам підлітка[3, с.284-285].

Отже, підлітковий вік це складний етап розвитку особистості. А коли на цей період припадає розлучення батьків, особливо гостро стає виражена проблема дезадаптації дитини, такого віку зокрема. Підлітки не можуть здійснювати свої соціальне призначення, і це виявляється в порушенні взаємодії із оточенням, у нерозвиненості на відповідному рівні комунікативної культури, високому рівні тривожності, неадекватній самооцінці, негативному відношенні до навчання і навчального закладу, як такого взагалі, дисонансу мотиваційної-емоційної спрямованості. Соціальна дезадаптація підлітка – це процес, який звісно може бути зворотним. Саме тому, на думку вчених і практиків, потрібно не тільки попереджувати соціальні відхилення в розвитку дітей, а й керувати механізмом ресоціалізації соціально дезадаптованих підлітків.

2.2 Дослідження рівня соціальної дезадаптації підлітків із розлучених сімей (на базі ДНЗ «Ковельський центр професійно-технічної освіти»)

З метою вивчення впливу розлучення на процес особистісної адаптованості підлітків у соціальному середовищі нами було проведено дослідження у ДНЗ «Ковельський центр професійно-технічної освіти» серед учнів 1-3 курсів за спеціальностями «Токар, слюсар з ремонту колісних транспортних засобів», «Кравець, вишивальник», «Різьбяр по дереву та бересті», «Монтажник санітарно-технічних систем та устаткування», «Маляр-штукатур, лицювальник, плиточник», «Електрогазозварник» у вересні-жовтні 2021 року, в якому взяли участь 64 підлітки 15-18 років. Всі респонденти були розділені на дві групи по 32 учні. 1-ша група – підлітки з розлучених сімей, 2-га група – підлітки з повних сімей.

Для дослідження ми використовували наступні методики:

1 Анкетний тест-опитувальник «Методика визначення особистісної адаптованості учнів» (А.В. Фурман) (Додаток А).

Анкета складається з 15 питань покликаних дізнатися склад зовнішнього і внутрішнього світу підлітка та 5 можливих варіантів відповіді кожному випадку. При цьому все поле життєдіяльності підлітка розділено на 4 сфери: «Навчальний заклад», «Сім'я», «Вулиця», «Власне Я», і в кожній з цих сфер зафіксовані найголовніші компоненти, з якими підліток постійно вступає у взаємодію (одногрупники по навчанню, друзі, вчителі, рідні тощо). Отож, шляхом самооцінки тест-опитувальник визначає особисте відношення до оточуючих людей, самого себе і навколишнього світу. Відповідно це дає змогу, визначити рівень адаптованості підлітка до побуту, ступеня гармонійності у відносинах зі своїм оточенням.

Учням був наданий бланк, в якому підлітки заповнювали особисті дані, і прочитавши уважно запитання, що подані зліва, ставили навпроти нього відмітку «+» поправу сторону, керуючись тим, яке місце в їх житті на даний момент посідають люди, події, заняття, організації. Далі були підсумовані позитивні та

негативні оцінки та отриманий кінцевий результат, згідно таблиці класифікації показників особистісної адаптованості учнів (Додаток Б).

Згідно проведеного тестування респонденти 1-шої групи (діти з розлучених сімей) показали такі результати соціально-психологічної адаптації (Рис.2.1).

- 1 Адаптовані респонденти – 6 підлітків (19%);
- 2 Неадаптовані респонденти – 12 підлітків (37%);
- 3 Дезадаптовані респонденти – 14 підлітків (44%).

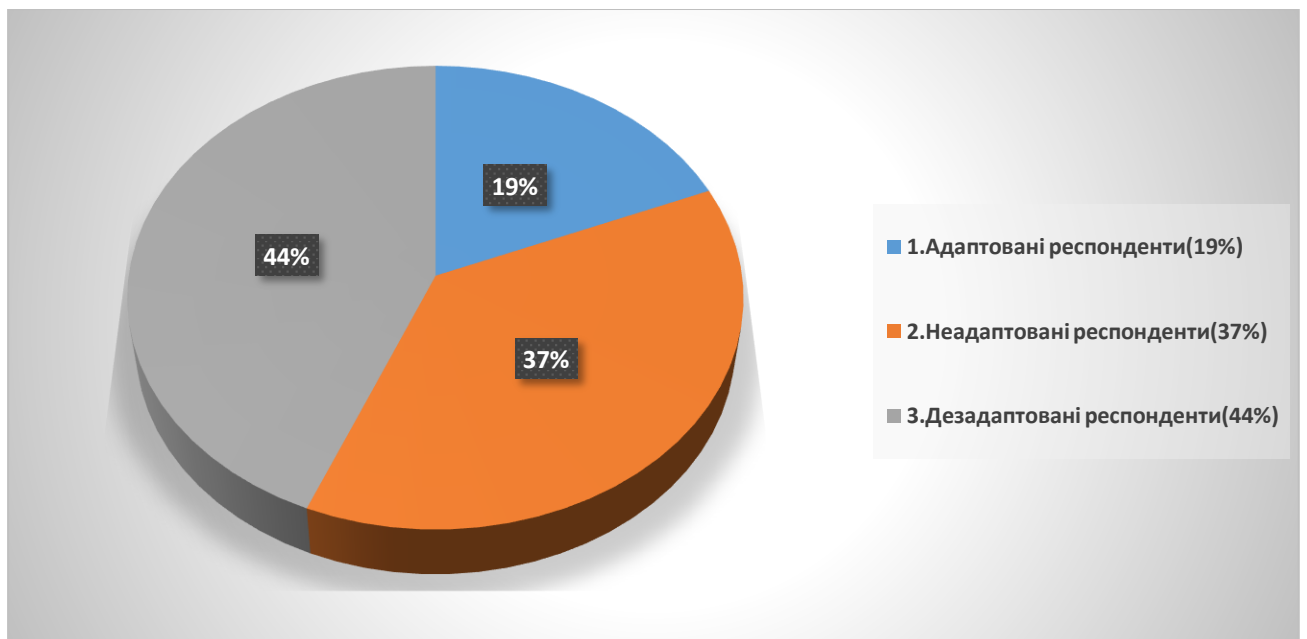

Рис.2.1 Дані соціально-психологічної адаптації учнів з розлучених сімей

Респонденти 2-гої групи (діти з повних сімей) в підсумку демонструють такі результати (Рис.2.2) у відсотковому співвідношенні:

- 1 Адаптовані респонденти – 29 підлітків (91%);
- 2 Неадаптовані респонденти – 3 підлітки (9%);
- 3 Дезадаптовані респонденти – 0 підлітків (0%).

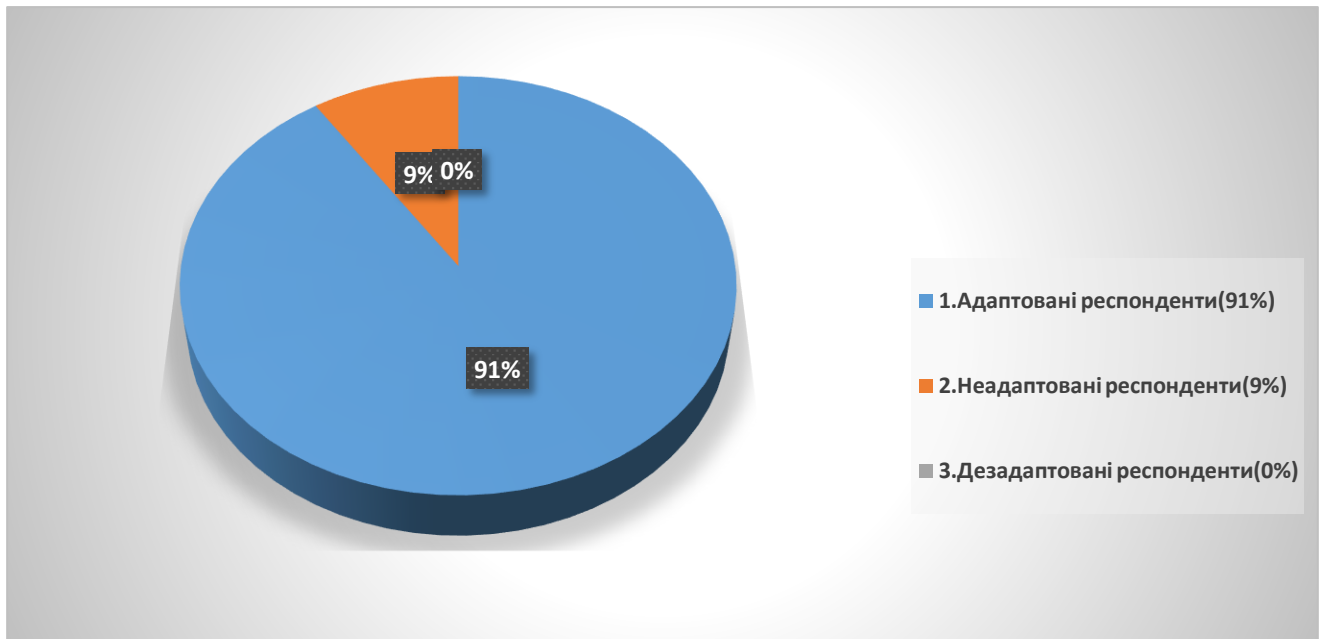

Рис.2.2 Дані соціально-психологічної адаптації учнів з повних сімей

За результатами опитування вищенаведені види соціально – психологічної адаптації поділяються на рівні функціонування особистісної адаптації (Додаток Б). Відповідно, респонденти 1-шої групи (учні з розлучених сімей), згідно анкетування, показали такі результати по рівнях соціально-психологічної адаптації (Рис. 2.3):

- Адаптовані респонденти:
  - А) високий рівень (1 учень);
  - Б) середній рівень (2 учні);
  - В) низький рівень (3 учні).
- Неадаптовані респонденти:
  - А) неочевидний рівень (7 учнів);
  - Б) очевидний рівень (5 учнів).
- Деадаптовані респонденти:
  - А) ситуативний рівень (8 учнів);
  - Б) стійкий очевидний рівень (5 учнів);
  - В) критичний рівень (1 учень);
  - Г) супер-критичний (0 учнів).

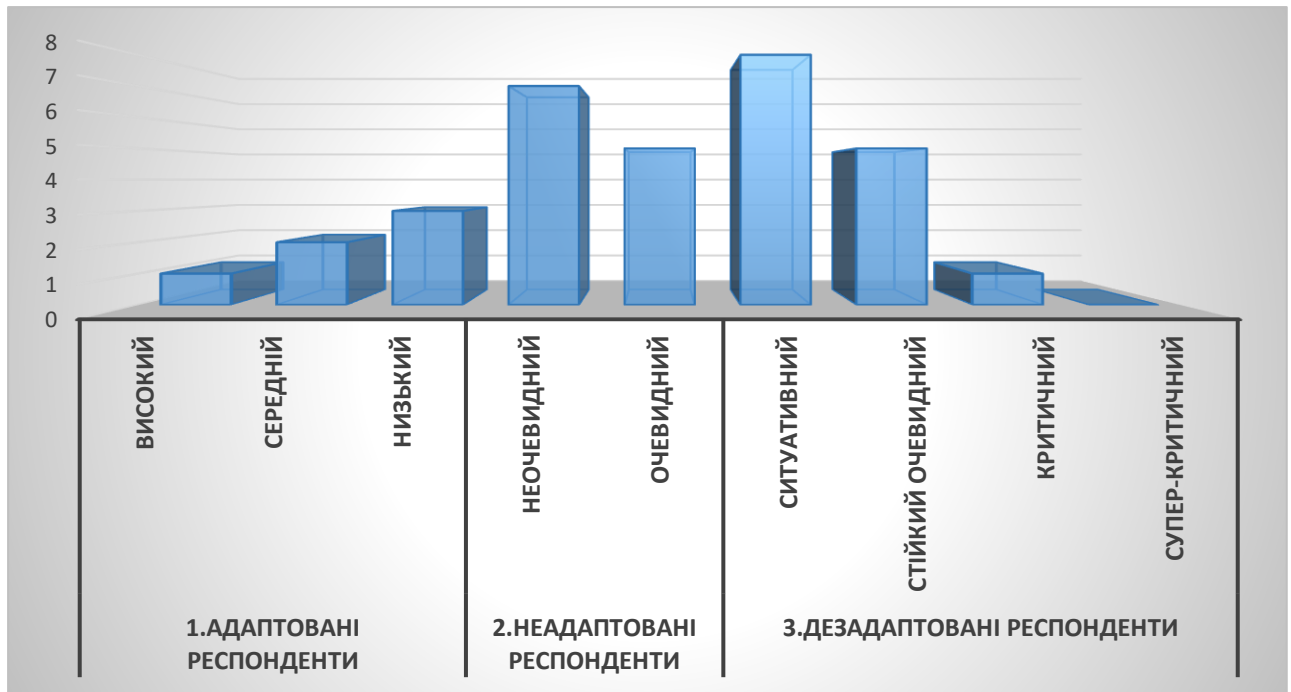

Рис.2.3 Дані соціально-психологічної адаптації учнів з розлучених сімей

Анкетування респондентів 2-гої групи (учні з повних сімей) показало нам такі результати (Рис.2.4):

- Адаптовані респонденти:
  - А) високий рівень (7 учнів);
  - Б) середній рівень (16 учнів);
  - В) низький рівень (6 учнів).
- Неадаптовані респонденти:
  - А) неочевидний рівень (2 учні);
  - Б) очевидний рівень (1 учень).
- Деадаптовані респонденти:
  - А) ситуативний рівень (0 учнів);
  - Б) стійкий очевидний рівень (0 учнів);
  - В) критичний рівень (0 учень);
  - Г) супер-критичний (0 учнів).

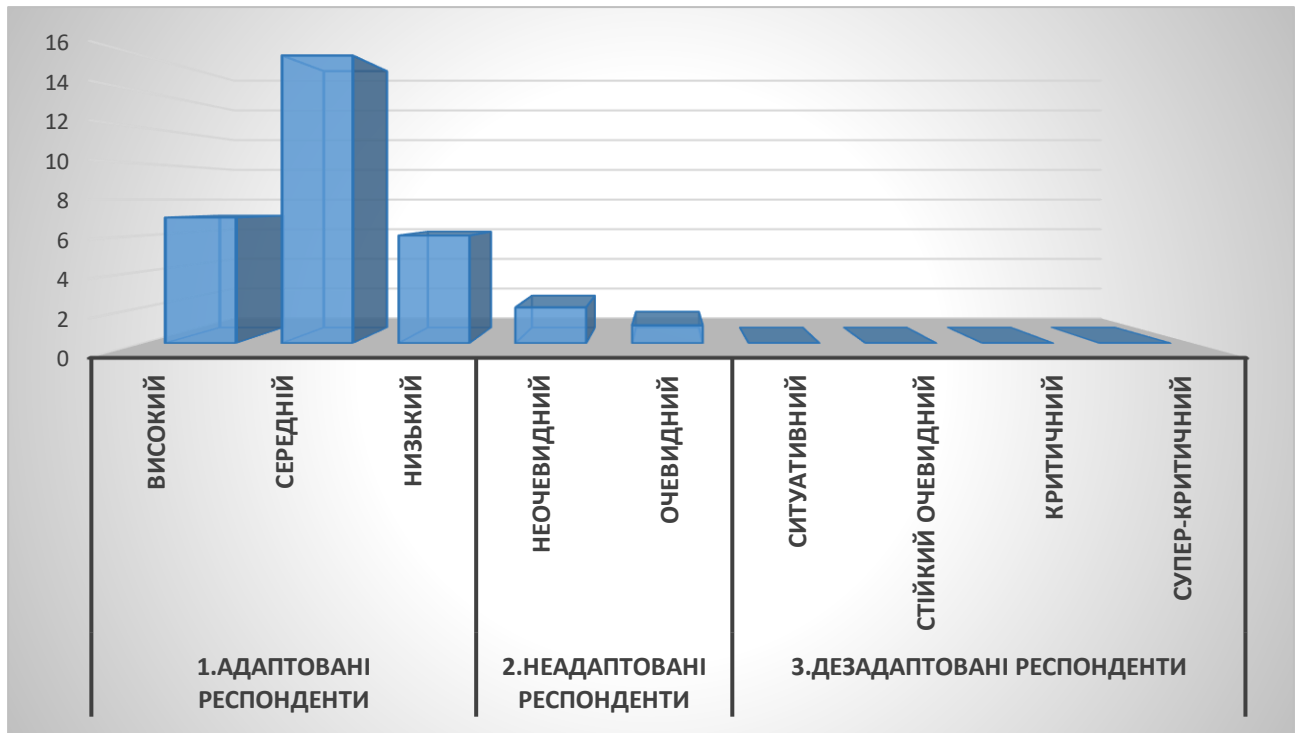

Рис.2.4 Дані соціально-психологічної адаптації учнів з повних сімей

Отримані результати дослідження (Рис.2.5) по "Методиці визначення особистісної адаптованості учнів" серед 1-шої групи (з розлучених сімей) та 2-гої групи (з повних сімей) учнів ДНЗ "Ковельський центр професійно-технічної освіти"(2021) показують велику відмінність в показниках соціальної адаптованості між підлітками з розлучених сімей та підлітками з повних родин.

Низький рівень адаптованості підлітків (фактично дезадаптація) присутня у 14 респондентів (44%) 1-шої групи (діти з розлучених сімей), у той час коли у респондентів 2-гої групи (0%) (діти з повних сімей) відсутня взагалі. Ці результати нам тільки підтвердили негативний вплив розлучення на підлітка, його важкий психологічний стан, дезорієнтацію в соціальному середовищі. Такі учні переживають емоційну тривогу, роздратування, напруження, страх, сором, нерішучість. Будь-які взаємозв'язки підлітка (шкільні, сімейні, дружні) сприймаються ним негативно, спостерігається замкнутість на своїх думках і переживаннях, схильність до конфліктів, пасивність до навчання.

Неадаптовані підлітки по даних анкетування присутні і 1-ій групі (12 учнів), і у 2-ій групі (3 учні), але кількість респондентів істотно відрізняється,

показуючи нам високий рівень неадаптованих дітей, які проживають у сім'ї, де відбулось розлучення. Це може свідчити, що по певних причинах, переживаючи розрив між батьками, пристосовуючись до обставин, що склалися, вкрай важко стає налагодити зв'язок з навколишнім світом, знайти в ньому себе. Їм властиві емоційні переживання тривожного характеру, вони до всього ставляться з обережністю, складно приймають рішення в нетиповій ситуації, не активні в навчальній діяльності, не проявляють ініціативи у спілкуванні та важко пристосовуються до нових умов.

Звісно, є підлітки, які змогли подолати наслідки розлучення батьків і повністю адаптуватися в соціальному середовищі. Таких респондентів, як показує наше дослідження - 6 підлітків (19%). У порівнянні з респондентами з повних сімей - 29 підлітків (91%) це звісно показник не високий, але він означає, що ці діти зможуть налагодити гарні взаємовідносини та мати добре майбутнє. Вони з легкістю пристосовуються до нових умов, швидко адаптуються в навчальному процесі, проявляючи успішність, активність, маючи стійкі показники мотивації до навчання. Здатні вірно аналізувати ситуацію та приймати правильні рішення, здобуваючи досвід.

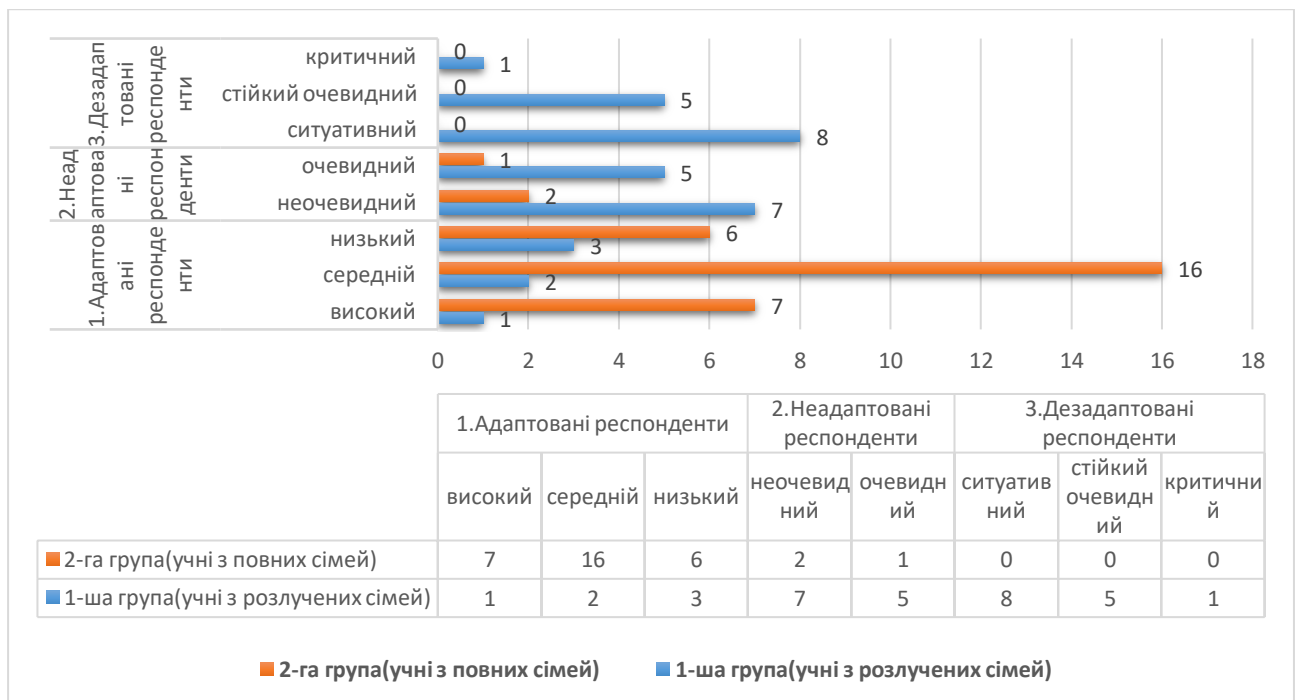

Рис.2.5 Порівняльна характеристика соціально-психологічної адаптації учнів з повних сімей та учнів з розлучених сімей по «Методиці визначення особистісної адаптованості учнів»

Також для дослідження соціальної адаптованості підлітків та отримання результатів для порівняння нами була використана методика «Сімейна соціограма» (Е.Г. Ейдеміллер) (Додаток В)

Тест «Сімейна соціограма» відноситься до рисункових проектних опитувальників. Він дозволяє виявити положення досліджуваного об'єкта в родинних відносинах та визначити взаємозв'язки між члена сім'ї.

Підліткам видавався бланк, на якому намальовано коло діаметром 110 мм. В ньому потрібно зобразити самого себе, членів своєї родини у формі кружечків, та позначити їх іменами. Цей тест дозволяє швидко візуалізувати уявлення про взаємини в сім'ї та прояснити особливості відносин у родині, а також розпізнати оптимальні, з точки зору членів родини, і актуальні системи відносин. Зіставлення і аналіз соціограм дозволяє побачити ситуацію з різних сторін, сприяє постановці більш точних висновків, відповідно і знаходженню більш ефективного способу виходу з ситуації, що склалася.

Опрацювавши тестування «Сімейна соціограма» та проаналізувавши «Малюнок сім'ї», згідно таблиці «Оцінки результатів», ми отримали наступні дані по 1-шій групі підлітків (діти з розлучених сімей):

- 10 учнів – відчують дефіцит в спілкуванні в родині;
- 13 учнів – почуваються зайвими і не потрібними своїй сім'ї;
- 1 учень – не має ніякого відношення до родини;
- 5 учнів – виділяють одного члена сім'ї, ігноруючи інших;
- 3 учні – відчують емоційний зв'язок з усіма членами своєї родини.

Отримані результати тестування респондентів 2-гої групи (учні з повних сімей) показало нам такі дані:

- 6 учнів - відчують дефіцит в спілкуванні в родині;

- 0 учнів – не відчувають себе потрібними своїй сім’ї чи взаємовідносини з родиною взагалі відсутні;
- 3 учні – виділяють одного члена сім’ї у спілкуванні, ігноруючи всіх інших;
- 23 учні – відчувають емоційний контакт з усіма членами своєї сім’ї.

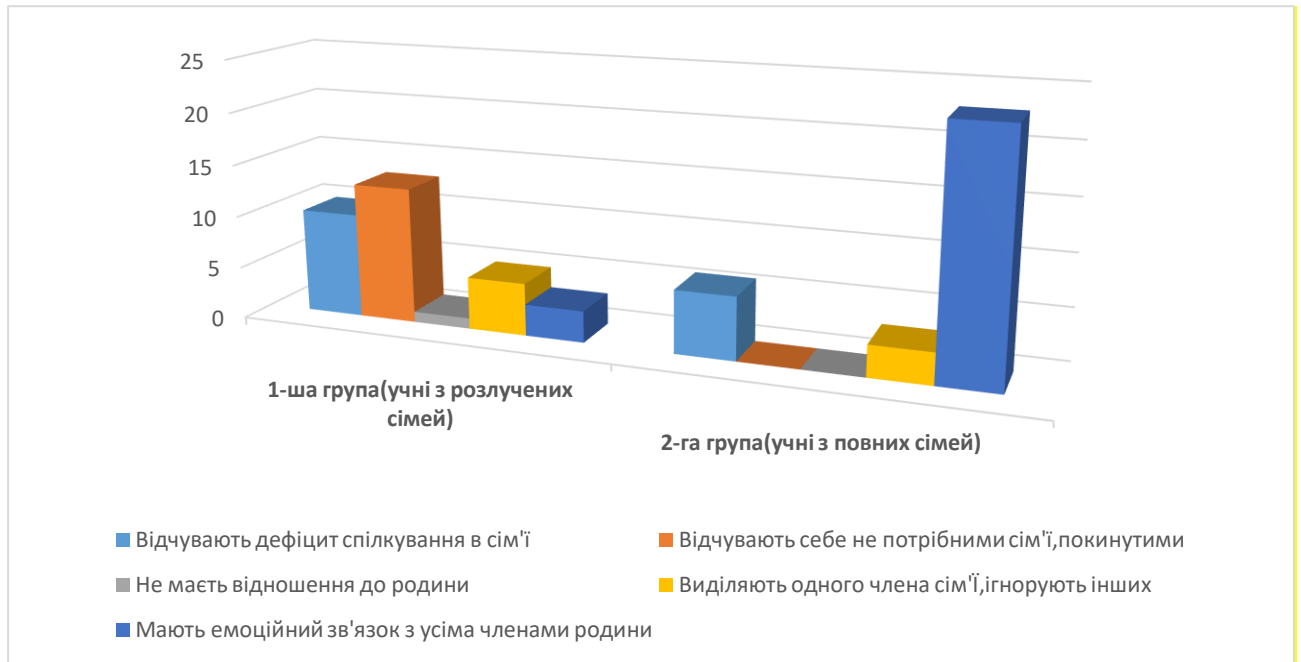

Рис.2.6 Порівняльна характеристика соціально-психологічної адаптації учнів з повних сімей та учнів з розлучених сімей по методиці «Сімейна соціограма»

Отримані дані згідно результатів тесту «Сімейна соціограма» (Рис.2.6) дали підстави стверджувати, що діти з розлучених сімей (3 підлітка) відчувають набагато менший емоційний комфорт та взаємозв'язок в своїх родинях ніж діти з повних сімей (23 підлітка). Дані і 1-шої (5 учнів), і 2-гої (3 учні) групи подібні по критерію виділення одного члена сім'ї, прив'язаності до нього, наприклад до того з батьків, з ким проживає підліток. Також і в обох групах майже відсутні респонденти, які не мають відношення до сім'ї, це означає що взаємовідносини, хоча б з кимось із сім'ї існують і вони важливі для підлітка. Категорія дітей, які відчувають себе покинутими, не потрібними родині в 1-ій групі (діти з розлучених сімей) становить 13 респондентів, в той час як в 2-ій групі (діти з повних сімей) – 0 респондентів. Це може свідчити про високий рівень

тривожності у дітей з розлучених сімей, що надалі може викликати проблеми у спілкуванні з ровесниками, членами сім'ї, вчителями. Результати показують, що підлітки відчують дефіцит спілкування в родині у двох досліджуваних групах: 1-ша (діти з розлучених сімей) - 10 учнів, 2-га (діти з повних сімей) – 6 учнів. Це майже вдвічі менше, і може означати, що проблема недостатнього спілкування в розлучених сім'ях постає більш гостро ніж у повних родин.

Отже, отримані результати по «Методиці визначення особистісної адаптованості учнів» (А.В. Фурман), і дані згідно результатів тесту «Сімейна соціограма» (Е.Г. Ейдеміллер) показали нам подібні у кількісному і відсотковому відношенні показники. Проаналізувавши які, ми можемо зробити висновок – дезадаптація підлітків у розлучених сім'ях, в порівнянні з повними родинами - дійсно існує. Отримані дані підтвердили і опитані нами експерти - класні керівники, викладачі спецпредметів та викладачі загальноосвітньої підготовки, майстри виробничого навчання, вихователі, психолог. Проведений аналіз отриманих даних показав нам високий рівень дезадаптації підлітків у сім'ях де відбулось розлучення, як наслідок - критичні показники дефіциту спілкування у сім'ї, низькі дані емоційного зв'язку у родині, велика кількість дітей, які відчують себе не потрібними, покинутими. Загалом усі результати нашого дослідження довели травматичну роль розлучення на особистість підлітків, що і майбутньому відобразатиметься на особливостях їхнього розвитку, емоційному самопочутті, самооцінці, ставленні до оточуючих людей. Негативний вплив розлучень на морально-психологічний розвиток підлітка, безсумнівний. Але можливість запобігання розвитку відхилень у підлітків після розлучення визначається спільною роботою батьків та соціальних педагогів.

Подолати наслідки дезадаптації дітей із розлучених сімей можливо через систему соціальної профілактики та реабілітації, яка має на меті надання доступної та вчасної кваліфікованої соціальної, правової, психолого-педагогічної підтримки, для подолання їх власних проблем та конфліктних ситуацій з оточенням, створенням комфортної атмосфери для повноцінного розвитку і вдалої соціальної адаптації. Завдання соціального педагога у роботі з такими

дітьми є досить складними та багатоаспектними. Вони формуються та опрацьовуються з врахуванням особистісно-психологічних, вікових чи статевих відмінностей, мотивів відхилень у поведженні та розвитку підлітка. Важлива задача для соціального педагога в спілкуванні з такими підлітками - адаптувати, пристосувати їх в соціумі. Чинити так, щоб характер їх поведінки не виходив за межі соціальних правил, не перешкоджав гармонійним взаємовідносинам з оточуючими людьми.

Найпоширенішими технологіями в практиці фахівця є профілактична та реабілітаційна діяльність, яка направлена на викриття, діагностику та коректування підлітків з групи ризику, яка виражається у неадекватній поведінці до норм і вимог найближчого оточення.

Отже, роботу з дітьми з розлучених сімей слід проводити за наступними напрямками:

- консультування, того з батьків, з яким дитина проживає фактично;
- налагодження стосунків у родині учня, що розлучилась;
- проведення діагностики, у випадках кризових ситуацій, які виникають під час розпаду родини;
- допомога при розв'язанні конфліктних ситуацій підлітка;
- сприяння соціалізації, становленню соціальної компетентності учня;
- надання соціальної допомоги силами навчального закладу;
- допомога в оформленні пенсії, пільг, аліментів, виплат, так званих соціальних та приватних трансфертів. Розшук благодійних фондів та організації з метою адресної допомоги;
- надання інформаційної допомоги, зв'язок з державними соціальними службами, фондами та юридичними закладами;
- вивчення соціального оточення підлітка з метою попередження асоціальних проявів у поведінці;
- створення груп самопомоги, члени якої, переживши розпад родини колись самі, тепер допомогли б пережити іншим, та були б надійною опорою в роботі соціального педагога;

- разом із психологом створення факультативу або гуртка соціальної та психолого-педагогічної допомоги, тобто утворення волонтерської групи (необов'язково з вихідців з неповних сімей), для якої цікавий був би сам процес допомоги;
- налагодження зв'язків з викладачами, класними керівниками, майстрами виробничого навчання та адміністрацією навчального закладу;
- допомога у працевлаштуванні підлітка з неповної сім'ї (якщо така потреба є) з метою запобігання дискримінації при прийомі на роботу, умовах та оплаті праці;
- зв'язок з медичними установами з метою надання конфіденційної медичної консультації та допомоги. [40. с.21-22]

Таким чином, спільна робота соціального педагога, батьків та самих учнів зможе мінімізувати вплив негативних чинників неповної родини, сприяти соціальному становленню дітей з розлучених сімей, та запобігти асоціальним проявам з боку «групи ризику».

Висновки до II розділу

Розлучення це психологічно складний процес, який супроводжується дестабілізацією взаємних почуттів між подружжям та створює умови для різноманітних переживань у дітей-підлітків – тривожності, відчуття самотності, замкнутості; почуття провини, депресії, беззахисності, неповноцінності, емоційної вразливості, перепадів настрою, агресивності; а також до психосоматичних захворювань.

Нова соціальна ситуація розвитку підлітків посилює потребу у підтримці батьків. Несприятлива психологічна сімейна атмосфера провокує в підлітка невпевненість у собі, підвищену тривожність, агресивні форми поведінки, а також проблеми в навчальній діяльності.

Результати нашого дослідження довели травматичну роль розлучення на особистість підлітків, яка і майбутньому відобразатиметься на особливостях їхнього розвитку, емоційному самопочутті, самооцінці, ставленні до оточуючих людей. Негативний вплив розлучень на морально-психологічний розвиток підлітка, безсумнівний. Але, щоб запобігти виникненню розвитку відхилень у підлітків після розлучення в сім'ї, потрібно проводити спільну профілактичну, реабілітаційну роботу батькам та соціальним педагогам.

ВИСНОВКИ

Розлучення батьків має вагоме відображення на процесі соціальної адаптації дітей і залишається однією з найактуальніших проблем в нашому суспільстві.

Розлучення – це процес емоційного переживання завершення сімейних відносин, що змінює життя та статус людини та відіграє негативну роль для суспільства. Причинами розлучень, які слід виділити з основних, ми можемо назвати такі: знецінення основ сім'ї, орієнтація перш за все на особисте щастя, недостатньо розвинуте почуття обов'язку, емансипація жінок, урбанізація способу життя, несумісність характерів та відсутність подружньої вірності. Наслідки цього процесу можуть проявлятися у зростанні чисельності неповних сімей, низькою народжуваністю, зниженою трудовою активністю, високим показником стресів та нервових розладів як для батьків, так і для дітей.

Розлучення батьків важлива негативна подія в житті дитини, і є причиною невпевненості та травмуючих індивідуальних переживань. Гнів, сором, відчуття провини, засудження та заперечення, страх та невпевненість, самокритичність, депресія та самотність стають наслідками впливу розлучення на дитину та її соціалізацію в суспільстві. Моральні переконання, погляди, установки, ставлення до навколишнього світу змінюються. Позитивний вплив на дитину з боку батьків у такій ситуації ускладнюється або й взагалі стає неможливим. Батьки не можуть у таких ситуаціях контролювати вчинки своїх чад і спрямовувати їх розвиток. Як наслідок, ми маємо велику кількість потенційно дезадаптованих дітей різного віку, які страждають від численних психологічних, соціальних, побутових проблем спричинених розлученням батьків.

Практична частина даної дипломної роботи спрямовувалася на дослідження соціальної дезадаптації підлітків із розлучених сімей. Дослідно-експериментальна робота з вивчення рівня соціальної дезадаптації підлітків із розлучених сімей проводилась на базі ДНЗ «Ковельський центр професійно-технічної освіти». Проведений аналіз отриманих даних показав нам високий

рівень дезадаптації підлітків у сім'ях де відбулось розлучення, як наслідок – критичні показники дефіциту спілкування у сім'ї, низький рівень емоційного зв'язку у родині, велика кількість дітей, які відчувають себе не потрібними, покинутими. Загалом усі результати нашого дослідження довели травматичну роль розлучення на особистість підлітків, що і майбутньому відобразатиметься на особливостях їхнього розвитку, емоційному самопочутті, самооцінці, ставленні до оточуючих людей. Негативний вплив розлучень на морально-психологічний розвиток підлітка, безсумнівний. Результати дослідно-експериментальної роботи дійсно розкривають і обґрунтовують мету дослідження – вплив розлучення на процес соціальної дезадаптації дітей підліткового віку.

Здійснене дослідження не претендує на остаточне ствердження заявленої проблеми, не охоплює всіх аспектів, пов'язаних із дослідженням соціальної дезадаптації підлітків в наслідок розлучення батьків, але довело нам, що процес розлучення дійсно негативно впливає на соціалізацію підлітка.

З урахуванням вищезазначеного, напрямками подальшої роботи мають і можуть бути спеціально розроблені методи і форми профілактики соціальної дезадаптації підлітків з розлучених сімей. А також система державної соціальної реабілітації, що має на меті створення і надання потрібної і доступної кваліфікованої соціальної - правової, психолого - педагогічної підтримки. І дійсно ця робота буде ефективна, якщо батьки усвідомлять відповідальність за сімейні проблеми і їх наслідки для дитини, а дії будуть спрямовані не тільки на саму конфліктну ситуацію, а й на оздоровлення соціального мікросередовища дитини, моральне становлення особистості дитини. Якщо педагоги та соціальні служби на ранньому етапі будуть попереджати негативні наслідки дезадаптації дитини в наслідок розлучення, а державно-суспільна система допоможе таким дітям реалізувати свій потенціал при активній позиції членів самої родини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аккерман Н. Роль семьи в появлении расстройств у детей // Хрестоматия: Семейная психотерапия. – СПб.: Питер, 2000. – 512 с.
2. Алемаскин М. Воспитательная работа с подростками. - Москва, 2009.
3. Алексеєнко Т.Ф. Соціальна педагогіка. Словник-довідник / [ред.Т.Ф. Алексеєнко.]. –Вінниця : Планер, 2009. –542 с.
4. Амонашвили Ш. А. Размышления о гуманной педагогике / Амонашвили Ш.А. – Москва, 1996. – 127 с.
5. Андреева Г. М. Социальная психология. – Москва: Аспект-пресс, 2007. – 215с.
6. Анзорг Л.С. Дети и семейный конфликт: Учебное пособие / Л.С. Анзорг – Москва: Просвещение 2007. – 200 с.
7. Артюхова Т.Ю., Басалаева Н.В. Тревожность современных подростков // Альманах современной науки и образования. 2009. – №4-1.
8. Барлас Т. В. Особливості соціально-психологічної адаптації при психосоматичних і невротичних порушеннях / Т. В. Барлас // Психологічний журнал. –1994. – № 6. –С. 117-120.
9. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях: навчальний посібник /О. В. Безпалько. – Київ: Логос, 2003. –134 с.
10. Вакуленко С. М. Соціологія сім'ї: Навч.-метод, посіб. – Харків, 2003.
11. Василенко І.В. Соціальне виховання при взаємодії школи та сім'ї // Проблеми сімейного та статевого виховання молоді: Науково-методичний збірник. – Київ: ІСДО, 2005. – С. 37-42.
12. Видра Д. Помощь разведенным родителям и их детям / Д. Видра. – Москва, 2000.
13. Вплив розлучення батьків на психічний розвиток дитини. Освітній проект «На урок»: веб-сайт. URL: <https://naurok.com.ua/vpliv-rozluhennya-batkiv-na-psihichniy-rozvitok-ditini-156591.html>. (дата звернення: 10.03.2021)

14. Галагузова М.А. Социальная педагогика: Курс лекций / Под ред. М.А.Галагузовой. – Москва: Владос. – 2000.
15. Голод С.И. Семья и брак: историко-социологический анализ. – Санкт-Петербург: ТО ТК «Пе-трополис», 1998. – 272 с.
16. Гурко Т. А. Трансформация института семьи: постановка проблемы // Социологические исследования. – 2005. – № 10. – С. 37 - 41.
17. Дані вибіркового соціально-демографічного дослідження «Сім'я і діти» (Україна, 2008р.)
18. Дементьева И. Ф. Развод и дети. – Москва, 2000.
19. Докторович М.О. Роль соціального педагога в роботі з підлітками з неповних сімей / М.О. Докторович // Педагогічні науки. Наукові праці. – Том 42. –Вип. 29. – С. 44-48.
20. Егоров А.Ю., Игумнов С.А. Расстройства поведения у подростков: клинико-психологические аспекты. – СПб.: Речь, 2005. – 436 с.
21. Эйдемиллер Э. Г., Юстицкис В. Психология и психотерапия семьи. 4-е изд. – СПб.: Питер, 2008. – 672 с.
22. Захаров А.И. Как предупредить отклонения в поведении ребенка. – Москва, 2006.
23. Иващенко Г.М., Кантонистова Н.С., Полотников. Социальная реабилитация дезадаптированных детей и подростков. – Москва, 2006.
24. Інфографіка – кількість шлюбів і розлучень в Україні. Слово і діло: веб-сайт. [URL:https://www.slovoidilo.ua/2021/06/11/infografika/suspilstvo/skilky-shlyubiv-rozluchen-reyestruyut-ukrayini-ta-inshyx-krayinax](https://www.slovoidilo.ua/2021/06/11/infografika/suspilstvo/skilky-shlyubiv-rozluchen-reyestruyut-ukrayini-ta-inshyx-krayinax) (дата звернення 10.03.2021).
25. Киричук В.О. (1999). Неповнолітні у пенітенціарній системі // Практична психологія та соціальна робота. – 1999. – №2. – С.41-42.
26. Ковалева Т.В., Степанова О.К., Подростки смутного времени / Социс, 1998. – №8
27. Коваль Л.Г., Зверева І.Д., Хлебик С.А. Соціальна педагогіка / соціальна робота. Київ, 2007.

28. Коношенко С. В. Психолого-педагогічні фактори шкільної дезадаптації підлітків / С. В. Коношенко // Педагогіка, психологія та мед.-біол. пробл. фіз. виховання і спорту. – 2005. – № 22.
29. Корель Л.В. Социология адаптаций: Вопросы теории, методологии и методики / Л.В. Корель. – Новосибирск: Наука, 2005. – 424 с.
30. Корчак-Чепурковський Ю.А. Браки і розводи на Україні в 1925 р. // Вибрані демографічні дослідження. – Москва: Статистика, 1970. – С. 112–124
31. Костіна В.В. Теоретичні аспекти професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів до роботи з дезадаптованими дітьми та молоддю / В.В. Костіна // Пробл. інж.-пед. освіти. – 2012. – № 36.
32. Максимович О.М., Постовий В.Г. Особливості виховання дітей із розлучених сімей. Навчально-метод. посіб. / О.М. Максимович, В.Г. Постовий. – Київ: Держсоцслужба, 2005.
33. Марова З. Ребенка воспитывает одна мать // Воспитание детей в неполной семье. – Москва: Прогресс, 2010. С. 5-68.
34. Матейчик З. Некоторые психологические проблемы воспитания детей в неполной семье // Воспитание детей в неполной семье. Москва: Прогресс, 2010. С. 69-98.
35. Молодь та молодіжна політика в Україні: соціально-демографічний аспект. Колективна моно-граф. – Київ: ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України, 2010. – 248с.
36. Овчарова Р.В. Справочная книга социального педагога. – Москва, 2001. – 480 с.
37. Оржеховська В. Проблеми дитячої бездоглядності в Україні: аналіз та пошуки шляхів подолання / В. Оржеховська // Рідна шк. – 2009. – № 5/6. – С. 33-35.
38. Оржеховська В.М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх. Київ, 2006.
39. Офіційна статистика розлучень в Україні. Оpendатабот: веб-сайт. URL: <https://opendatabot.ua/analytics/love-is-2020> (дата звернення 10.03.2021).

40. Петрюк І. М. Фактори дезадаптації дітей шкільного віку / І. М. Петрюк // Постметодика. – 2009. – № 2. – С. 19-22.
41. Піча В. М. Соціологія сім'ї: Матеріали до лекцій з курсу «Соціологія». – Львів, 2005.
42. Поліщук В.М., Ільїна Н.М., Поліщук С.А. та ін. / Психологія сім'ї: навч. посіб. // В. М. Поліщук, Н. М. Ільїна, С. А. Поліщук та [ін]. Суми: Унів. кн., 2009. – 281с.
43. Постовий В.Г. Консультування сім'ї: Навч. Посібник / В.Г. Постовий. Київ: Знання – Прес, 2003.
44. Психологія сім'ї. Навч. посіб. Раїса Петрівна Федоренко. Луцьк: Вежа-Друк, 2015.364с.URL:https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/9788/1/fedorenko_psych_fam.pdf (дата звернення 10.03.2021).
45. Ремезова В. В. (2001). Социально-педагогическая деятельность с неблагополучной семьей в центре социальной помощи детям: Дис. канд. пед. Наук: 13,00,08 / В. В. Ремезова. – Новгород, 2001. – 166 с.
46. Синельников А.Б. Развод – революция в семье // Весник Московского университета, сер.18. – 2010. – №2. – С. 130-146.
47. Солодков В.В. Дети разводов // Социс. – 2008. – № 4.
48. Соціологія: Короткий енциклопедичний словник. – Київ, 2008.
49. Соціальна робота в Україні: Навчальний посібник. – Київ, 2003.
50. Соціальний супровід розлучених сімей. Питання педагогіки: веб-сайт. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vnaou_2011_5_11.pdf (дата звернення 10.03.2021).
51. Соціально-психологічні особливості процесу адаптації підлітків. Наука-практиці: веб-сайт. URL: <http://otr.iod.gov.ua/images/pdf/2016/3/08.pdf> (дата звернення 10.03.2021).
52. Соціологічні дослідження: вивчення соціальних проблем дітей, сім'ї та молоді, 2004. – 176 с.
53. Такирова В.М. Развод и насилие в семье — феномены семейного неблагополучия // Социс. – 2002. – № 12. – С. 131-133.

54. Фигдор Г. Беды развода и пути их преодоления. В помощь родителям и консультантам по вопросам воспитания / Г. Фигдор; Перевод с нем. Дианы Видра. – Москва: МПСП, 2006. – 372 с.
55. Фурман А.В. Психодіагностика особистісної адаптованості // Наукове видання. – Тернопіль: «Економічна думка», 2000. – 197с.
56. Чуйко Л.В. Браки і разводи. – Москва: Статистика, 1975. – 175 с.
57. Шарапановская Е. Социально-психологическая дезадаптация детей и подростков. Диагностика и коррекция / Е. Шарапановская. – Москва, 2005.
58. Шептенко П.А., Воронина Г.А. Методика и технология работы социального педагога / Под ред. В.А.Сластенина. – Москва, 2001.
59. Шнейдер Л.Б. Девиантное поведение детей и подростков. – Москва: Академический Проект; Трикста, 2005. – 336 с.
60. Янкевич С. М. Феномен дезадаптації у підлітковому віці: види, форми, прояви / С. М. Янкевич // Пробл. заг. та пед. психології: зб. наук. пр. – 2011.

ДОДАТКИ

Додаток А

Тест-опитувальник для студентів 1-3 курсу за спеціальностями «Токар, слюсар з ремонту колісних транспортних засобів», «Кравець, вишивальник», «Різьбяр по дереву та бересті», «Монтажник санітарно-технічних систем та устаткування», «Маляр штукатур, лицевальник, плиточник», «Електрогазозварник» ДНЗ «Ковельський центр професійно-технічної освіти» для дослідження адаптації учнів до нових умов навчання в навчальному закладі.

«Методика визначення особистісної адаптованості учнів»

Прізвище, ім'я _____

Вік (років) _____

Навчальний заклад: _____

Спеціальність: _____

Улюблені заняття, цікаві предмети: _____

Дата заповнення: _____

Інструкція: Любий друже! Прочитай уважно запитання, що подані зліва, і постав навпроти нього знак "+" справа залежно від того, яке місце в Твоєму житті сьогодні посідають люди, організації, події, заняття. Опитувальник допоможе визначити рівень твоєї адаптованості до життя, ступінь гармонійності у взаєминах з оточенням.

№ п/п	Спробуй реально поглянути на свої взаємини з навколишнім світом та оцінити за п'ятибальною шкалою своє ставлення до:	Дуже позитивне	Позитивне	Нейтральне, невизначене	Негативне	Вкрай негативне
	I НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД					
1	Товаришів по групі					
2	Учителів					
3	Класного керівника					
4	Навчальних предметів					
5	Навчального закладу та його вимоги в цілому					
	II СІМ'Я					
6	Матері					
7	Батька					
8	Брата, сестри					
9	Бабусі і дідуся, родичів					
	III ВУЛИЦЯ					
10	Найближчих друзів					
11	Знайомих, товаришів					
12	Батьків твоїх друзів					
13	Сусідів					
	VI ВЛАСНЕ Я					
14	Своєї поведінки, своїх учинків					
15	Свого власного «Я»					
Бали :						
Усього балів :						
Висновок соціального педагога:						

Додаток Б

Визначення результатів дослідження по тесту-опитувальнику :
«Методика визначення особистісної адаптованості учнів» в
 ДНЗ «Ковельський центр професійно-технічної освіти» для студентів
 1-3 курсу за спеціальностями «Токар, слюсар з ремонту колісних
 транспортних засобів», «Кравець, вишивальник», «Різьбяр по дереву
 та бересті», «Монтажник санітарно-технічних систем та
 устаткування», «Маляр штукатур, лицювальник, плиточник»,
 «Електрогазозварник» для дослідження адаптації учнів до нових умов
 навчання в навчальному закладі.

За шкалою ставлень відповідь "дуже позитивне" оцінюється 5 балами,
 "позитивне" - 4, "нейтральне" і за відсутності самооцінки - 0, "негативне" - -4
 (мінус чотири) і "вкрай негативне" - -5 (мінус п'ять) балами.

Класифікація показників особистісної адаптованості учнів.

Вид соціально-психологічної адаптації	Рівні функціонування особистісної адаптованості	Показники адаптованості
I Адаптованість	1. А) максимальний	75
	Б) дуже високий	73-74
	2. високий	69-72
	3. середній	64-68
	4. низький	57-63
II Неадаптованість	5. неочевидний	50-56
	6. очевидний	40-49
III Дезадаптованість	7. ситуативний	30-39
	8. стійкий очевидний	21-29
	9. А) критичний	0-20
	Б) супер-критичний	-75 - -1

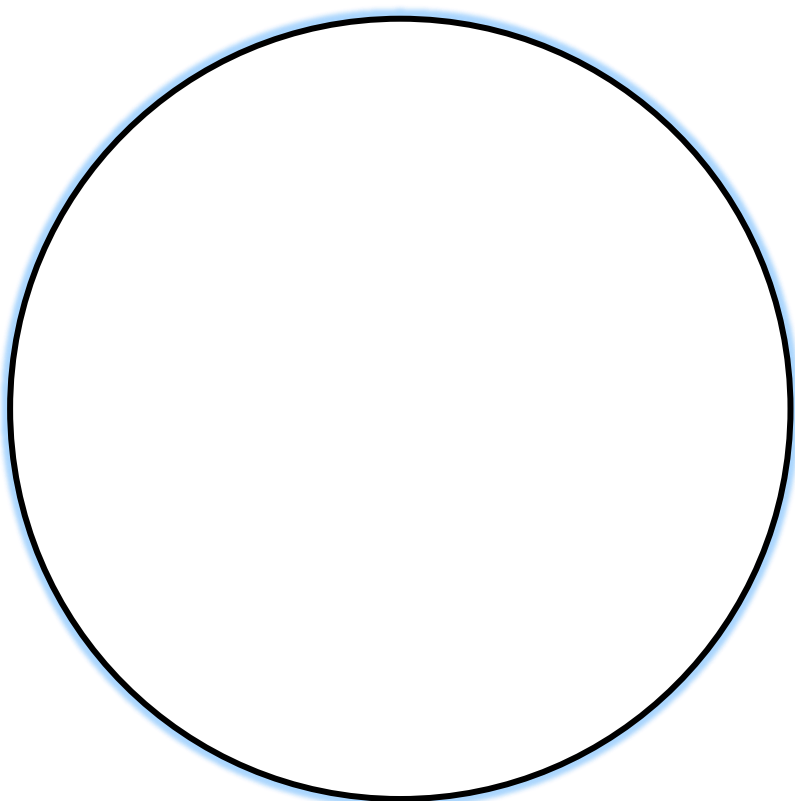
Додаток В

Тест для студентів 1-3 курсу за спеціальностями «Токар, слюсар з ремонту колісних транспортних засобів», «Кравець, вишивальник», «Різьбяр по дереву та бересті», «Монтажник санітарно-технічних систем та устаткування», «Маляр штукатур, лицевальник, плиточник», «Електрогазозварник» ДНЗ «Ковельський центр професійно-технічної освіти» для виявлення положення досліджуваного об'єкта в системі особистих відносин та визначення характеру комунікацій у сім'ї.

«Сімейна соціограма»

Прізвище, ім'я _____
 Вік (років) _____
 Навчальний заклад: _____
 Спеціальність: _____
 Улюблені заняття, цікаві предмети: _____
 Дата заповнення: _____

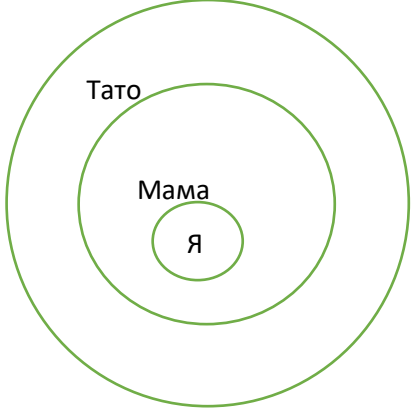
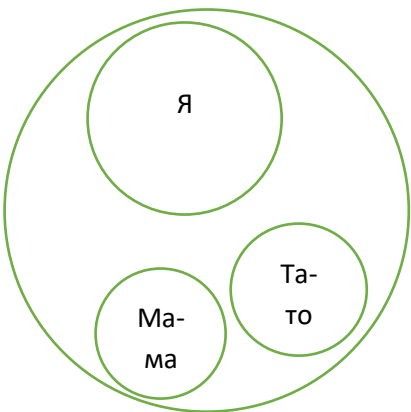
Інструкція: На листі зображено коло. Намалюйте в ньому самого себе та членів вашої сім'ї у формі кружків та підпишіть їх імена.

Додаток Г

Критерії визначення результатів дослідження по тесту «Сімейна соціограма» в ДНЗ «Ковельський центр професійно-технічної освіти» для студентів 1-3 курсу за спеціальностями «Токар, слюсар з ремонту колісних транспортних засобів», «Кравець, вишивальник», «Різьбяр по дереву та бересті», «Монтажник санітарно-технічних систем та устаткування», «Маляр штукатур, лицювальник, плиточник», «Електрогазозварник» для виявлення положення досліджуваного об'єкта в системі особистих відносин та визначення характеру комунікацій у сім'ї.

«Малюнок сім'ї» - оцінка результатів

Критерії	Характеристика	Зображення
<p>Число членів сім'ї, які потрапили у площу кола і порядок їх зображення</p>	<p>Потрібно порівняти число членів сім'ї, які відобразив досліджуваний з реальним. Якщо хтось не потрапив у велике коло – це може свідчити про конфліктну ситуацію в родині. Якщо в колі зображені сторонні особи, улюблені предмети чи тварини – його сприймають, як члена сім'ї.</p>	
<p>Величина кіл</p>	<p>Коло «Я» більше в порівнянні з іншими-говорить про завищену чи достатню самооцінку, менше-про занижену. Величина кіл інших членів сім'ї говорить про їх важливість в житті досліджуваного.</p>	

<p>Розташування кіл відносно один одного, дистанція між ними</p>	<p>Відображає характер взаємин між членами сім'ї. Розташування досліджуваним свого кружка в центрі кола-свідчить про егоцентричність особистості, внизу, осторонь від інших кіл- може вказувати на переживання емоційної відторгнутості. Великі кружки в центрі чи у верхній частині-означають значимість цих осіб в сім'ї. Віддаленість одного кола від інших може говорити про конфліктні стосунки в родині. Коли кола нашаровуються один на одного, стискаються або знаходяться один в одному вказує на недиференційованість «Я» у членів сім'ї, наявність симбіотичних зв'язків. Розташування в лінійному порядку, свідчить про формальний підхід до дослідження чи відсутність теплих відносин. Вільне розташування, в різній віддаленості один від одного, вказує на певний ступінь близькості в родині.</p>	